پراٹو پارکر

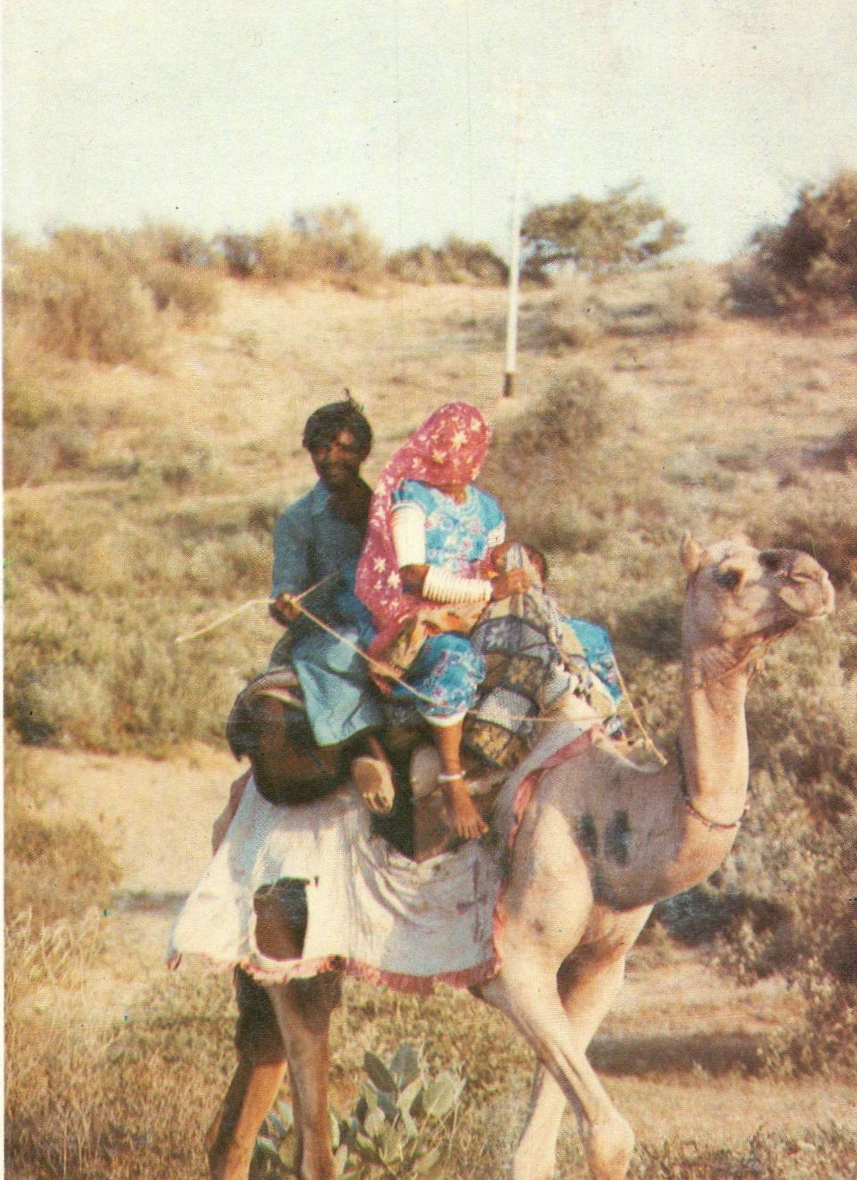

منگھارام اوجھا

پراڻو پارڪر

منگھارام اوجھا

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

چاپو پهريون	١٩٦٦ع	تعداد هڪ هزار
چاپو ٻيو	١٩٧٥ع	تعداد ٻه هزار
چاپو ٽيون	١٩٨٨ع	تعداد ٻه هزار
چاپو چوٿون	١٩٩٨ع	تعداد ٻه هزار

سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

قيمت: پنجاهه رپيا

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد پاران اعزازي سيڪريٽري مسٽر غلام رباني آگري ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ مسٽر سڪندر علي شاهه بورڊ جي پريس مئنيجر ڇاپيو.

انتساب

هيءُ ڪتاب منهنجيءَ جي سهوت، مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولا" مرحوم جي نالي منسوب ڪريان ٿو. منهنجي حياتيءَ جو هڪ مقصد سنڌي علم ۽ ادب کي مالامال ڪرڻ ۽ ان جي سيوا ڪرڻ هو.

—منگهارام اوجها

يٽ يرِي، پٽ پيون، ٻاسي ٻارڪر،
وڄون وسڻ آئيون، ڪوڏان ڪٽي ڪر،
سيني پريا سر، ٻلر جي ٻالوٽ سين.

-شاهه

فهرست

پيش لفظ — الف-[illegible]

ديباچو — ھ-[illegible]

پارڪر — ١-١٣

پارڪر تي ٿالو ڪيئن پيو- حدون ۽ شڪل- قدرتي جوڙجڪ- آبھوا- ڪارونجھر جبل- تلاءَ- ٽڪريون- آستان: (١) ساڙدرو، (٢) الڪ واو، (٣) انچليشور، (٤) نانِي، (٥) ڀيمر گوڏا، (٦) گئو مکي، (٧) پنراج گيڊ، (٨) چندن گيڊ، (٩) پاين جو ڀيسٽو، (١٠) جھرٽو، (١١) ڀوٽيرو.

ڀيرو ڀٽي گاروڙيءَ جو ڪارونجھر جبل ۾ ناگ جي ڳولا ڪرڻ — ١٣-[illegible]

ڀيرو ڀٽي جو جنم- ڀيرو ڀٽي جي ديس نيڪالي- شيشا پٽڻ ۾، پڇنگ ناگ جي ڳولا.

ڪڇ جو رڻ — ٢٣-[illegible]

ھڪڙو ندي- پارڪر جا پرمار-

پاري نگر- سنڌ جو ھڪ شاندار بندر — ٣١-[illegible]

پاري نگر جي حڪومت- پارڪر جي پرمارن ڪيئن تتر پکيءَ واسطي جنگ ڪئي- سدولت- سارنگا- جين ڌرم جا آثار- ڪاجلاسر تلاءُ- ڪاڇيو پرمار- پاري نگر جو ناس ٿيڻ.

ڀوڏيسر — ٤٣-[illegible]

سلطان محمود غزنويءَ جو ڀوڏيسر وٽ ٽڪڻ- راٺو چندن- راٺي چندن جو اولاد- ڪمرٽيءَ جو ڪسر مڪواٺو- ڏريل مڪواٺو- سينڌلن جي پارڪر تي حڪومت- احمدآباد جي بادشاھ جي پارڪر تي ڪاھ- ڪاجل شاھ ۽ ٻجل شاھ- ڀوٽي ڏھرو.

ڀوڏيسر جو تلاءُ — ٥٤-[illegible]

ڀوڏيسر جي تلاءُ ۾ ھوٿل پريءَ جو آستان- ھوٿل پريءَ جي آکاڻي.

محمود شاھہ بيگڙو ٦٧-٧١
ملڪ جلال الدين جي پارڪر تي ڪاهہ - محمود شاهہ بيگڙي جي پارڪر تي پهرين چڙهائي - ڀوڏيسر جي مسجد شريف - ڀيم ڏيوَ جو پارڪر تي قبضو

پرمارن جي وقت ۾ پارڪر جي حالت ٧٢-٧٣
پارڪر جي راڻن جو شجرو - سوڍن جو پارڪر ۾ اچڻ -

سنگها ٺلاءُ ٧٤-٨٢
لولائي - ڏونگريءَ جي ستي ٻرهمڻي - گوڙي جو مندر - پارسناٿ جو پتلو - ويرا واهہ جو سوڍو ستوچي - پولن آستان - ريڪو ديو جو بت - نڪولاس وٽنگٽن جو پارڪر مان لنگهڻ - سيدي علي ريس جو پارڪر مان لنگهڻ - لونگهيجي دربار جي پارڪر تي چڙهائي.

پارڪر تي سومرن جي چڙهائي ٨٣-٩٠
مارئي - مارئيءَ جي ڪندي -

موندري جي ستي ڦول ٩١-٩٤

پارڪر جا کوسا ٩٥-٩٧
ويرا واهہ جو سوڍو، پونجو جي

پارڪر تي ميرن جو راڄ ٩٨-١٠٠

انگريزن جي پارڪر تي ڪاهہ ۽ ان تي قبضو ١٠١-١٠٢

ننگر پارڪر ۾ بغاوت ١٠٣-١٠٨

سوڍن ڪي جاگيرون ١٠٩-١١١
ننگر پارڪر - ويرا واهہ - ڀاڀو - آڌيگام - ڏونگري.

ننگر پارڪر ۾ رهندڙ قومون ١١٢

پارڪر جا ڪولهي ١١٣-١١٤

تعليم ١١٥

ٻولي ١١٦

پارڪر جا گيت ١١٧-١٢٠
پارڪر جي نج شعر جو نمونو - ننگر پارڪر تعلقي جو شعر -

پارڪر جي رسم رواڄ ۽ ڦرباٽي ڪچهري ١٢١-١٢٢

تعلقي ننگر پارڪر جي آدمشماري ١٢٣

پيش لفظ

سنڌي ادبي بورڊ، استاد منگهارام ”اوجها“ جي هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنه ١٩٦٦ع ۾ شايع ڪيو هو؛ ٻيو ڇاپو سنه ١٩٧٥ع ۾ ۽ ٽيون ١٩٨٨ع ۾. ٻيو ڇاپو پهرئين ڇاپي کان ڏهه ورهيه پوءِ نڪتو ۽ ٽيون وري ٻئي کان لڳ ڀڳ ڏهه ورهيه پوءِ. پهريون ڇاپو هڪ هزار ڪاپين جو نڪتو، ته ٻيو ۽ ٽيون ٻن ٻن هزارن جا. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب ۾ ايتري ته ڪارائتي معلومات آهي، جو گذريل ٽيهن سالن ۾ ان جا ٽي ڇاپا نڪري چڪا آهن ۽ بورڊ هن چوٿين ڇاپي جي ضرورت به محسوس ڪئي آهي.

* * *

هي ڪتاب سنڌ جي ”پارڪر“ واري حصي کي متعارف ڪرائڻ جي ڪوشش آهي. ان جو لکندڙ، اوجها صاحب پرائمري ماستر هو. سندس شمار انهن استادن ۾ ٿئي ٿو، جن سنڌ ۾ پرائمري ماسترن جو پَدُ اوچو رکيو. ڪنهن زماني ۾، پرائمري ماستر سنڌ جي ڳوٺن جي سونهن هوندو هو. ننڍا وڏا، سڀَڪيا ستاڀا، توڙي غريب غربا سندس عزت ڪندا هئا. هو سندن ٻچن جي تعليم ۽ تربيت تي مامور هوندو هو. سا پنهنجي ليکي پڻ اهڙي ڳالهه هئي، جا ماڻهن کان تعظيم طلب ڪري. پر، سندس عزت جو بنيادي سبب خود سندس پنهنجو علم ۽ اخلاق هوندو هو. ڳوٺن ۾ اسڪول مان نڪري گهٽيءَ مان لنگهندو هو، ته اٺ پڙهيل شخص به ادب سان پاسو وٺي پيٽ کي ٽيڪ ڏئي، بيهي رهندا هئا، ته استاد لنگهي وڃي. ٻلا جي منجهانئن ڪنهن جي هٿ ۾ پَنَ جي ٻيڙي هوندي هئي، ته اها لڪائي ڇڏيندو هو، ته متان استاد جي نظر پئي ۽ ائين سوچي ته ’هي بدبخت ٻيڙي ٿو ڇڪي!‘

سنڌ ۾ پرائمري ماستر ”لکيل لفظ“ (Written Word) لاءِ اهڙي تہ تعظيم ۽ تڪريم سيکاري هئي، جو پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل ماڻهو پٽ تي ڪو ڪاغذ ـ ٽڪر ڏسندا هئا، تہ کڻي ويڙهي پنهنجن گهرن جي اوڏڪين پٽين ، جي ڦوٽين ۾ وجهي ڇڏيندا هئا. اها ان زماني جي ڳالهہ آهي جڏهن ملڪ تي هڪ غير مسلمان، عيسائي ڪرستان حڪومت ڪندو هو. اسان ڪانئس آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ سالن جا سال جدوجهد ڪئي ۽ نيٺ ۱۹۴۷ع ۾ وڃي پنهنجو ملڪ آزاد ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿياسين.

قومون جڏهن غيرن جي غلاميءَ مان آزاد ٿينديون آهن، تڏهن ڪنهن ميدان ۾ گهٽ تہ ڪنهن ۾ وڌ ترقي ڪنديون آهن. پر ۱۹۴۷ع کان ۱۹۹۷ع تائين، جيڪو پنجاهہ ورهين جو عرصو گذريو آهي، تنهن ۾ اسان تعليم جي ميدان ۾ ڪا بہ ترقي ڪانہ ڪئي آهي. اسان جو ملڪ هاڻي دنيا جي اهڙن ڏهن ملڪن ۾ شمار ٿئي ٿو، جيڪي تعليم ۾ سڀني کان پوئتي ۽ جهالت ۾ سڀني کان اڳتي آهن. انهيءَ جو هڪ سبب اهو آهي تہ سرڪار تعليم لاءِ گهر بل پئسا ڪونہ ٿي ڏئي. مارچ ۱۹۹۸ع تي شايع ٿيل ”ڊان“ اخبار ۾ ڇپيل رپورٽ موجب، ”سنڌ ۾ هزارين اسڪول اهڙا آهن، جن کي پٽين جي مٿان ڇت ئي ڪانهي.“ پيو تہ انتظامي فيصلا اهڙا تہ اونڌا ۽ ابتا ٿين ٿا، جو يونيورسٽيون، ڪاليج ۽ اسڪول ڏينهون ڏينهن اجڙندا وڃن ٿا. سڀ کان گهڻو ڌڪ پرائمري تعليم کي لڳو آهي. پارڪر جي پاسي ڪجهہ عرصو اڳي، سرڪاري اسڪولن ۾ اهڙا ماڻهو بہ ماستر مقرر ٿيا، جيڪي سراسر اڻ پڙهيل هئا. پنهنجو نالو ئي لکي ڪونہ سگهندا هئا.

* * *

پارڪر توڙي ٿرپارڪر، سنڌ جو اهڙو علائقو آهي، جتي ماڻهوءَ جي زندگي ڏاڍي ڏکي آهي. استاد منگهارام

”اوجها“ ڪتاب جي شروعات ۾، پارڪر بابت هڪ عام چوڻي ڏني آهي، جنهن مان انهيءَ علائقي جي غربت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو:

پارڪر جا پَٽهارَ
جهنگ ۽ جهارَ
رڳو آهي بک ۽ آگهارَ
—لنگهه ۽ لاهو، رڻ ۽ رائو،
مال ٻه رکن ساهو
تہ ٻہ ڏائو ڪو ڏوڻديو ليي!

چوڻيون ۽ پهاڪا سالن ۽ صدين جي تجربي کان پوءِ وجي ٺهندا آهن، ۽ عام ماڻهن جي چپن تي ايندا آهن. تنهن جو مطلب تہ پارڪر جا ماڻهو سالن ۽ صدين کان سک ڪونہ سنيرن! هن جهان ۾ ڏک بک ۾ آيا ۽ هتان ڏک بک ۾ هليا ويا.

منگهارام ”اوجها“ ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ پارڪر جي پاسي، هڪڙي قبيلي جي تہ گذر سفر جو ذريعو ئي هوندو هو ڌاڙا هڻڻ. هڪڙي ڳوٺ ۾، ڏينهن ڏٺي جو چار دفعا ڌاڙو لڳو. ڌاڙا ۽ ڦريون بک جي نشاني آهن. پارڪر هڪ طرف ٿر جي ريگستان ۽ ٻئي طرف ڪچ جي رڻ ۾ ڦاٿل آهي. آباديءَ جي ڪا صورت نظر ئي ڪانہ ٿي اچي. پر، تاريخ جي اڳوڻن قصن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ ڪنهن سمي آتي ڏاڍي وسنَءَ ۽ وڏراهہ هوندي هئي. هاڪڙو درياهہ وهندو هو. مٿس بندر ۽ بازاريون هونديون هيون. قسمت پلٽو کاڌو، تہ درياءُ سڪي ويو. وڻ سڪي ويا. جاڏي نظر ڪريو، تاڏي رائو، رڃ ۽ سڃ.

* * *

ڪنهن زماني ۾ دنيا جي هاڻوڪي سڀ کان شاهوڪار ملڪ، سعودي عرب جي بہ اها حالت هوندي هئي. هاڻي اتي

پيٽرول لڌو آهي. تہ ڌن ۽ دولت جا درياءَ پيا وهن. اڄ ڏڏيون ڇڙيون ٿيون وڃن. ريگستان جي خيمن ۾ رهڻ وارا بدو سگورا، لنڊن ۾ عيش عشرت لاءِ محلاتون پيا خريد ڪن.

سنڌ ۾ بہ بدين پاسي پيٽرول لڌو آهي. پارڪر ۽ ٿر جي پاسي اڃا ڪونہ لڌو آهي. البت، اتي ڪوئلي جا وڏا ذخيرا مليا آهن، ۽ چون ٿا تہ اهو اعليٰ درجي جو ڪوئلو آهي. ڪي ڌاتو بہ مليا آهن. سو، جيڪڏهن جديد سائنسي علمن جي روشنيءَ ۾ پارڪر ۽ ٿر تي تحقيق ٿيندي، تہ اهڙا قدرتي ذريعا دريافت ٿيندا، جيڪي هن خطي کي ڏاڍو زرخيز ثابت ڪندا ۽ پارڪر جي تاريخ نئين سر لکبي.

پر، منگهارام ”اوجها“ جي هن ڪتاب جي اهميت پوءِ بہ ساڳي رهندي. نہ رڳو ايترو، پر جيسين پارڪر ۾ اهڙيءَ خوشيءَ ۽ خوشحاليءَ وارو ڪو دور اچي، تيسين اتان جي موجوده رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۽ اڳوڻيءَ تاريخ ۽ سڀيتا جا اهڙا پاسا ۽ پہلو جاچڻ ۽ قلمبند ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪي استاد منگهارام اوجها کان رهجي ويا هئا.

سنڌي ادبي بورڊ
١٩-٤-١٩٩٨ع

غلام رباني آگرو

ديباچو

ڪوچ ڪري ويا، سيئي هن سنسار مون،
پير پيغمبر اوليا، جن پنهنجا پنٿ ڪيا،
گياني ڌياني گرهستي، "سامي" پند پيا،
سيئي غيب ٿيا، تو ڇا سمجهيو پاڻ ڪي.
- سامي

ٿر جي ٻاري بيابان ۽ اوڪن پهاڙن ۾ ڪئين ڀهڪندڙ ٻوٽا ۽ رنگبرنگي گل هئا، جن جي سرهاڻ چمن کي چمڪايو ٿي، جن جي مهڪار هندين ماڳين پکڙجي ٿي ويئي، ۽ جن جي سڳند ڏيل دماغ کي معطر ٿي ڪيو. انهن جي ڏوپ-واس لاءِ ڪير تو اٽانگا ٽڪر ٽاڪي ۽ آنهن پٺين جي پرک ڪري! ڪنهن به ملڪ کي پنهنجي تاريخ نه آهي، ۽ وڏڙن جا وٽندڙ ٻول ۽ سگهڙن جا مٺا سخن لکيت ۾ نه آهن، ته اهو ملڪ ۽ قوم سدائين لاءِ مرده آهي. هڪ انگريز شاعر چيو آهي:

Lives of great men all remind us,
We Can make our lives sublime,
And departing leave behind us,
Foot-prints on the sands of time.

[مهاپرشن جا جيون اسان کي يادگيري ٿا ڏيارين ته اسين پنهنجي حياتي شاندار بنايون، ۽ جڏهن هن دنيا مان لڏي وڃون، تڏهن وقت جي واريءَ تي پنهنجا نشان ڇڏي وڃون.]

پارڪر صدين کان وٺي تاريخ جو اهم ڀاڱو ٿي پئي رهيو آهي. مون کي ڪن سالن کان وٺي پارڪر جي قديم روايتن سان دلچسپي پئي رهي، تنهنڪري مون پنهنجي بدلي سال ١٩٥٨ع ۾ پنهنجي ڳوٺ

ڪان ٨٠ ميلن جي دوري تي انهيءَ ارادي سان ڪرائي، ته جيئن مان پارڪر جون قديم روايتون، جيڪي سنڌ ۽ سنڌي زبان ڪي هميشه زنده رکڻ واريون آهن، گڏ ڪندو رهان. مون ان ڏس ۾ ڪافي ڪوشش ڪئي، پر پارڪر جا ماڻهو ابوجهه ۽ اڻ پڙهيل، جن مان ڪي هڪڙيءَ ڳالهه جو ڪن پيا بڌائين ته ڪي ٻيءَ ڳالهه جو پيچ، ۽ ڪن ڪي جيڪڏهن ڪي اڌوگابريون ڳالهيون ياد هيون، ته اهي وري هڪڙي پرائيمري استاد ڪي ٻڌائڻ ڪان ڪناري ڪشي ڪري رهيا هئا. ها هڪ خوش نصيبي هئي، جو سال ١٩٠١ع، سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب واريءَ اسڪيم لاءِ، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مون کي ننگر پارڪر جي سرمايي کي سگهڙن جي سينن مان سهيڙڻ جو ڪم سپرد ڪيو. مٿان وري اهو سهٽو سنوڻ ٿيو، جو اسان جي اسٽاف جو هڪڙو هر دلعزيز ۽ زندهه دل آستاد، محترم علي محمد سمون، ننگر پارڪر ۾ بدلي ٿي آيو، جنهن صاحب مون کي هن ڪتاب لکڻ لاءِ گهڻو همٿايو، ۽ پاڻ ڪوشش ڪري ڪجهه مواد به هٿ ڪري ڏنو. ان لاءِ آءٌ سندس شڪرگذار آهيان.

پارڪر جي هر ڪنهن ڳام ۽ ڳس، پٽ ۽ ڏڪ کي پنهنجو تاريخي پس منظر آهي، ۽ ان لاءِ ڪئين دلچسپ ڏند ڪٿائون عام مشهور آهن: مون هن ڪتاب ۾ تاريخي ۽ روايتي، ٻنهي طريقن سان پارڪر کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. آميد اٿم ته سنڌ جي هن حصي بابت منهنجي هيءَ پهرين ڪاوش، علمي ۽ ادبي حلقن ۾ قبول پوندي.

ننگر پارڪر

٢٤- آڪٽوبر ١٩٥٩ع — منگهارام اوجها

پارڪر

سنڌ سونهاريءَ جو تمام شاندار ۽ اهم ٽڪر "پارڪر"، تنهن لاءِ عام مقولو آهي ته "پارڪر جا پهاڙ، جهنگ ۽ جهاڙ، رڳو آهي ٻَڪ ۽ آڳهاڙ، رڻ ۽ رائو، لنگهه ۽ لاهو، مال ٻه رڪن ماهو، ته ٻه ڏائو ڪو ڏونڊيو ليي!" رڻن ۾ رڃ، رڳي سڃ ئي سڃ، اڇ وڇ جو اهنج، سڃوئي پڙيانگ، نه ساٽي نڪو سانگ، جتي ڪاتڪ جي اڪ نڪريو پوي: اهڙي ڏکئي ڏونگرات ڏيهه ۾ جو پُرش پيدا ٿيو، تنهن جو ڀاڳ اڀاڳ يعني ڇانيي جو ساڳ!

اهو پارڪر يا ننگر پارڪر جو تعلقو، ٿرپارڪر ضلعي ۾، سنڌ جي ڏکڻ اڀرنديءَ ڪنڊ تي آهي، جنهن جي ڏهن ٽپن مان ست ٽپا ٿر ۾، ۽ ٽي ٽپا پارڪر ۾ آهن. نقشي تي پارڪر وارو ٽُڪر ڇڻ ته هڪڙو آڀيٽ آهي، جنهن جي ٽنهي – پاسن، ڏکڻ، اولهه ۽ اوڀر ڪان، وارياسو رڻ ڦري آيو آهي. پارڪر واري ڀاڱي جي ڊيگهه ٣٠ ميل، ۽ ويڪر ٢٠ ميل آهي. اهڙيءَ طرح، ننگرپارڪر تعلقي جي پکيڙ ١٦١٧ چورس ميل ٿيندي.

"پارڪر" تي نالو ڪيئن پيو

جون ٿا ته پارڪر جي پر وارو ڪڇ جو رڻ اڳي سامونڊي کاري هو. ماڻهن کي اها کاري پار ڪرڻي پوندي هئي، سو ان کي چوندا هئا "پار آڪر"، جنهن مان ڦري ٿيو "پارڪر". ان بابت هڪڙي ڏند ڪٿا مشهور آهي، جنهن موجب اهو نالو 'پاراسر' نالي رشيءَ تان پيل آهي، آها هن ريت آهي:

ڪنهن سمي، پارڪر جو پرڳڻو جڏهن پاڻيءَ هيٺ هو، تڏهن جتي اڄ بستي آهي، اُتي ڀيانڪ سمنڊ پيو ڇوليون هڻندو هو. هڪ ڏينهن پاراسر رشيءَ ڌيان ڪيو ته ڪو اهڙو پوتر آستان ڳولجي، جتي پنهنجو تپ سڦل ڪري سگهجي؛ ڇو ته ايڪانت ۾ انسان جو من هڪ ٽڪاڻي بيهي ٿو. پاراسر رشي، هڪ مها تيجسوي تپسوي ۽ تمام پهتل شخص هو. ڪيس ڌيان ۾ ڪارونجهر جبل ڏسڻ ۾ آيو، تنهنڪري پنهنجيءَ تپسيا يا بندگي جو پڪو پرڻ ڪري، ڪارونجهر جبل ۾، هاٿوڪي ساڙدري ڪان ڪجهه مٿيرو، هڪڙو هنڌ پسند ڪري، اُتي پنهنجي اکنڊ تپسيا شروع ڪيائين. پيرجي هر هڪ آڱر تي بيهي، هڪ-هڪ هزار سال تپسيا ڪيائين. هرهڪ آڱر جا نشان اڄ ڏينهن تائين جبل تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. تپسيا جي پڄاڙيءَ وارن ڏينهن ۾، پاراسر رشيءَ جي استريءَ، پوپٽ جي ڳچيءَ ۾ لٽڪائي ڏانهنس هڪڙو ڪاغذ ڏياري موڪليو، جنهن ۾ ڪيس موٽي اچڻ جي وينتي ڪئي هئائين. پاراسر پنهنجي جسم جو پگهر لاهي، ڪاغذ ۾ ويڙهي، پوپٽ جي ڳچيءَ ۾ ٻڌي موڪليو. پوپٽ جڏهن وچ سمنڊ تي پهتو، تڏهن هڪڙي باز ڇهڙپ هڻي، پوپٽ کي ڪيرائي ڇڏيو، ۽ اهو پگهر وڃي سمنڊ ۾ هڪڙي مڇيءَ جي پيٽ ۾ پيو، جنهن مان هڪڙي سندر ڪنيا پيدا ٿي. سمنڊ جي نزديڪ رهندڙ مهاڻن اُن سندر ڪنيا کي پالي وڏو ڪيو، ۽ سندس نالو رکيائون ”مڇندرا“، يعني مڇيءَ مان پيدا ٿيل. مڇندرا جڏهن وڏي ٿي، تڏهن ان جو سندر روپ سورج کان وڌيڪ تيج ۽ تاب ڏيکارڻ لڳو. هيءَ من موهيندڙ اپسرا جڏهن چانڊوڪيءَ سان چلڪندڙ پاڻيءَ ۾ اڪيلي واهڻ هلائيندي هئي، تڏهن سندس جوڀن ۽ جمال کان چنڊ جو جوهر به جهڪو ٿي پوندو هو. مڇندرا جڏهن پنهنجي وهيءَ جا سورهن سال پورا ڪيا، تڏهن پاراسر رشيءَ، پنهنجي تپسيا پوري ڪري،

سمنڊ پار ڪرڻ لاءِ سهاڻن وٽ آيو. سهاڻن کي ان وقت فرصت ڪانه هئي، تن سچندرا کي چيو ته ”ڏيءَ! تون وڃي رشيءَ کي پار آڪاري اچ.“ جڏهن سچندرا جي ڏُنگي درياءَ جي اڌ تي پهتي، ته رشيءَ جي من ۾ ڦيرو آيو، سچندرا جي رنگ، روپ ۽ جوانيءَ کي ڏسي، سها اپدوت رشي مٿس اهڙو ته موهت ٿي پيو، جو ٿورين گهڙين لاءِ پنهنجي سڌ بُڌ صفا ڀلجي ويو. سچندرا جي ڪنجلين اکين ڏانهن گهور سان نهاري، سندس سنهڙيءَ چيلهه تي هٿڙو ته گهمايائين، پر وري ڪانئس اوچتو چرڪ نڪري ويو: سندس ڪنڻ تپسيا جا ڏهه هزار سال هڪڙيءَ کن ۾ برباد ٿي چڪا هئا! تڏهن رشيءَ، ڪاوڙجي، سراپ ڏنو ته ”اي پارڪر، تنهنجيءَ سرزمين تي ڪڏهن به اهڙو گٺوان مهاتما آتپن نه ٿيندو!“

ڪارونجهر تناڪَ جس، ڪَ جتسي ميڙيو ڪاج،
پيدا ٿئي نه پارکو، نه رهسي کو رشي راج.

سمنڊ سڪي رڻ ٿيڻ بابت مشهور ٿل مٿينءَ ڏند ڪٿا کي چڏيندي، پي ڏند ڪٿا سنڌ تي راءَ نوگهڻ جي ڪاهه وقت ”وروڙيءَ“ جي چوسي وڻڻ بابت آهي، پر علمي راءِ هيءَ آهي ته ڪنهن وڏي زلزلي سببان اِتان سمنڊ هٽي ويو آهي، جنهن سان وڏو وارياسو رڻ وجود ۾ آيو آهي.

حدون ۽ شڪل

ننگرپارڪر تعلقي جي اُتر ۾ تعلقو ڇاڇرو، اوڀر ۾ جوڌپور (راجستان)، اولهه ۾ تعلقو مٺي، ۽ ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ آهي. هيءُ تعلقو اُتر ڏانهن ويڪرو ۽ وڏو آهي، ۽ ڏکڻ پاسي زمين ڪاڌل اٿس. اوڀر ۽ ڏکڻ پاسا رڻ کي تمام ويجها آهن، تنهنڪري ٻيئي پاسا لوڻ ۽ رڻ جي پاڻيءَ ڪري ڪانجي ويا آهن، ۽ وچ ننڊيو ٿي پيو آهي.

قدرتي جوڙجڪ

ننگرپارڪر شهر جي پسگردائيءَ واري، چوويهن ميلن جي پٽ کي "پارڪر" ۽ ڪنڀي وارو ڀاڱو ڪري چوندا آهن، جنهن ۾ ننڍيون ٽڪريون آهن، ۽ ٻئي حصي کي "ٿر" وارو ڀاڱو ڪري چوندا آهن، جتي واريءَ جون ڀٽون آهن.

آبهوا

سڄي تعلقي جي آبهوا سياري ۾ سرد ۽ اونهاري ۾ گرم رهي ٿي. ڍٽن وانگر، ٽڪريون به سياري ۾ ٺرن، اونهاري ۾ گرم رهن ٿيون.

ڪارونجهر جبل

هيءُ جبل، ننگرپارڪر شهر جي چوڌير گولائي قطار جي صورت ۾، ڏکڻ ۽ الهندي پاسي، اٽڪل سورهن ميلن ۾ پکڙيل آهي. ان جي اوچي چوٽي زمين جي سطح کان هڪ هزار فوٽ مٿي آهي، جتي تروٽ صاحب جو ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن کي "صاحب چڱو" ڪري چوندا آهن، هن جبل ۾ ڪيترائي قديم آستان ٺهيل آهن، جي ڏسڻ وٽان آهن. منجهس ڪيترائي پانڊون جي نالن جا نشان آهن. چون ٿا ته ڪوروَن جڏهن پانڊون کي ١٣ سال ديس نيڪالي ڏني هئي، تڏهن پنج ئي پانڊو ڪجهه وقت ڪارونجهر جبل ۾ اچي رهيا هئا. اڄ تائين ڪن نشانن کي ڀيم گوڏ، ڀيم گاڏو، ڀيم تلاءُ، ارجڻ ٻاڙ، وغيره ڪري ڪوٺيندا آهن. ڪارونجهر جبل جو پٿر عمارتن ٺاهڻ لاءِ ڪم ايندو آهي. جبل مان گگر، ماکي، مختلف ٻوٽيون، ڪاٺيون وغيره، مزور ماڻهو جام آڻي وڪرو ڪندا آهن. تنهنڪري عام چوڻي آهي ته "ڪارونجهر ۾ روزانو سوا سير سون پيدا ٿئي ٿو"- يعني هن جبل جي ايتري پيدائش آهي، جنهن جي قيمت روزانو سوا سير سون جي برابر آهي. هن جبل ۾ قسمين قسمين ٻوٽيون پيدا ٿين ٿيون، جي

هتي جي ماڻهن لاءِ دوا طور ڪم اچن ٿيون- مثلاً ڪوڪرو، ڳڙ ويل، ستاوڙي، جهنگلي بصر، شيوجٽي، آڪ ڪنڊي، آڏنگڻ، لاجونتي، گوگڙو، وغيره. هن جبل ۾ ڪٿي ڪٿي پٿر گوگڙوءَ جهڙو نظر ايندو آهي. اونهاري جي موسم ۾ ڪڏهن ڪڏهن جبل مان زوردار آواز ٻڌبا آهن، ٿي سگهي ٿو ته هيءُ جبل گندرف سان ڀريل هجي. برسات جي موسم ۾ جبل تان اٿاهه ٻاڻي سمنڊ جيان وهي هاندو آهي. گوڙ درو ۽ ڀٽياڻي نديون به هتان نڪرن ٿيون. اهي ٻئي نديون، ٻاڻيءَ سان ٽمٽار، وڃي ٿيون ڀيٽاپڙ جي رڻ ۾ چوڙ ڪن. جيڪڏهن انهن ندين تي بند ٻڌي، پاڻيءَ کي پوک لاءِ گڏ ڪيو وڃي، ته پارڪر کي جيڪر ڪڏهن به ڏڪار سان دوچار ٿيڻو نه پوي. ڪارونجهر جبل ۾ سيار (گدڙ)، چراخ (جرڪ) جانور (بگهڙ)، مور، سارس ۽ ٻيا ڪيترا جانور ۽ پکي رهندا آهن. ڪارونجهر پارڪر واسين کي ايڏو ته پيارو آهي، جو هر دم ٻيا جهونگاريندا آهن ته:

ڪارونجهر جي ڪور، سريئي، تو ميليئي نهين،
متي ٿهوڪي مور، ڏونگر لڳي ڏيپتو.

تلاءُ

ڪارونجهر جي چوطرف ڪيترا تلاءُ آهن، جن ۾ ٻاروهي پاڻي رهي ٿو. پوڏيسر وٽ پوڏيسر جو تلاءُ آهي، جو پوڏي سوڍي عيسوي ڇهين صديءَ ۾ کٽايو هو. هن ۾ آٺ مهينا پاڻي رهندو آهي. ٻيو نرياسر جو تلاءُ، ڏونگري ڳوٺ جي ڀرسان آهي، جنهن ۾ به ٻارهن ئي مهينا پاڻي رهندو آهي. نرياسر جي پاسي ۾ ڪوبه وڻ وغيره ڪونه آهي، ۽ سنئون سڌو وڏو پٽ پيل آهي. ڳوٺ گهر نياري وٽ لورالائي پاڻيسر جا تلاءَ آهن، جن ۾ پاڻي ٻارهن مهينا رهندو آهي. لاڪڙ ڪڏئي وٽ راڻاسر تلاءُ آهي. آڌيگام جو تلاءَ ۽ گيڙي چارڻ جو تلاءُ به مشهور آهن. ننگر جي نزديڪ راڻن جو نهرايل راڻاسر

ٿلاءُ آهي، جنهن جي چوگرد پڪي پٽ چُٽيل آهي، سنگها ٿلاءُ، جو ويرا واهه جي پرسان آهي، سو ويرا واهه جي سوڍن کي جاگير طور مليل آهي. منجهس سال بسال ڪٽڪ جي پيدائش جام ٿئي ٿي.

ٽڪريون

پارڪر ۾ ننڍيون ننڍيون ٽڪريون تمام گهٽيون آهن- جهڙوڪ ڏونگري جي ٽڪري، ڏيٿي ٽڪري، راڻيپور جي ٽڪري ۽ چوڙيئي جي ٽڪري، وغيره.

آستان

ڪارونجهر جبل ۾ هندن جا هيٺيان آستان ڏسڻ وٽان آهن:

(١) ساڙ درو: پاراسر رشيءَ جي سراپ، يا ڌرتيءَ جي زلزلي يا راءِ نوگهڻ جي سنڌ تي ڪاهه وقت وروڙيءَ جو چوسڻ- انهن ٽنهي روايتن مان اتهاس ڌرتيءَ جي زلزلي کي اهميت ٿو ڏئي؛ ڇاڪاڻ ته ڌرتيءَ جو زلزلو پارڪر ۾ ضرور آيو هو، جنهن پاري ننگر جهڙيءَ وسندڙ آباديءَ کي برباد ڪيو. بهرحال، سمنڊ سڪي ويو، ۽ پوءِ آتي ڪن سالن کان آهستي آهستي بستي ٿيڻ لڳي.

ساڙدري لاءِ هڪڙي جهوني ڳالهه مشهور آهي. هڪڙو هرڻ ۽ هرڻي، جبل ۾ پيا ڦرندا هئا. ڏينهن جو پاسي وارين ٻنين ۾ گهمي، رات جو جبل ۾ اچي رهندا هئا. هڪڙي رات جو جيئن هرڻ ۽ هرڻي، ڇلانگون ڏيندا، جبل تي پئي چڙهيا، ته هرڻ اوچتو هڪڙي پاڻيءَ سان ڀريل ڪُن ۾ وڃي ڪريو، ۽ مري ويو. هرڻي جيئن ڇلانگ ڏنو، ته آها وڃي ڪُن جي پاسي ۾ بيٺل ”ڦدام“ جي هڪڙي وڻ ۾ اٽڪي، آهستي آهستي هرڻيءَ جا سمورا هڏا، سڙي ۽ ڳري، آن ڪُن ۾ پوندا رهيا، ۽ پاڻيءَ ۾ حل ٿي ويا. هندن جي شاسترن مطابق آن پاڻيءَ ۾ ڪا اهڙي غئبي طاقت هئي، جو هرڻيءَ جا هڏا

مُڪت ٿي ويا، ۽ رڳو سسي وڻ ۾ اٽڪيل رهي. ڪُن ۾ هرڻيءَ جي ڪِرڻ سبب، اُن ڪُن (ڪُنڊ) جو نالو ”مرگهي-ڪنڊ“ پيو.

هندن جي شاسترن موجب جيئڻ ٿري اوتار وٺي ٿو، سو اُن هرڻيءَ پاڻڻ جي هڪ زبردست سيٺ جي گهر نياڻيءَ جو جنم ورتو. اُن نياڻيءَ کي جنم کان مٿي جو سور هو. ڪيئن ڊاڪٽر، طبيب، ويد ۽ حڪيم علاج لاءِ گهرايا ويا، پر ڪنهن جي ڦڪيءَ فرق نه ڪيو. تان جو ان ڪنيا کي پرڻائي ڇڏيائون، پر سندس مٿي مان سور اجا نه ويو.

هڪڙي ڏينهن پارڪر مان ڪي واپاري اُٺن تي مگ ڪٽي پاڻڻ ۾ وڪڻڻ آيا، جڏهن آهي مگ سيٺياڻيءَ جي گهر آيا، تڏهن هن هڪدم ڇئي ڏنو ته هي مگ ”پيڙيا“ واريءَ ٻنيءَ جا آهن! (پيڙيا ٻني پارڪر ۾ آهي.) گهر جا ماڻهو اجرج ۾ پئجي ويا ته هن استريءَ مگ ڪيئن سڃاتا!

پوءِ هڪڙي ڏينهن، هڪڙو برهمڻ آتي آيو، تنهن انهن کي ٻڌايو ته هيءَ استري اڳي هرڻي هئي، ۽ سندس سسي ڪارونجهر جبل ۾، ڪنڊ جي پاسي ۾، ”قدام“ جي هڪڙي وڻ تي اٽڪيل آهي؛ ڪو ماڻهو وڃي اُن سسيءَ کي اتان لاهي ڪنڊ ۾ وجهندو ته هيءَ مائي چڱي ڀلي ٿي پوندي، سيٺ جا ماڻهو ڪارونجهر جبل ۾ اچي ڏسن ته برابر قدام جي وڻ تي هرڻيءَ جي سسي اٽڪيل آهي! ماڻهن وڃي سڀ سماچار سيٺ کي سڻايا. سيٺ ۽ سيٺياڻي پاڻڻ کان روانا ٿي پارڪر آيا، ۽ وڻ مان هرڻيءَ جي سسي لاهي ڪنڊ ۾ وڌائون، ته مائيءَ جي مٿي مان سور هڪدم غائب ٿي ويو.

سيٺ انهيءَ واقعي جي يادگيريءَ کي قائم رکڻ لاءِ مرگهي-ڪنڊ جي پاسي ۾ ٻه ڏيهرا ٺهرايا، جيڪي اڄ ڏينهن تائين قائم بيٺا آهن. اُنهن ڏيهرن ۾ قديم شِو ۽ پاربتيءَ جون مورتيون به موجود آهن. خود سيٺياڻيءَ جي چوڻ تي

آن هند، ڪنڊ کان مٿيرو، مهاديو جو مندر ڏهرايو هئائون، جنهن کي "ساڙدرو" چوندا اهن. روايت آهي ته مندر ڏهڻ بعد ڪنهن پوڄاريءَ جي نه هئڻ ڪري، هڪڙو ڪيهر شينهن ان ۾ رهندو هو. ساڌهو آن جي ڊپ ڪري جبل ۾ ڪونه ويندا هئا. هڪ پيري هڪڙو ايدوت يوگيشور آن مندر ۾ آيو، تڏهن کان وٺي اهو شينهن الائجي ڪيڏانهن گم ٿي ويو. تنهن کان پوءِ هڪ نه ٻيو ٻاوو، پوڄاريءَ طور آن مندر ۾ رهندو اچي ٿو. مهاديو جي مندر جي پاسي ۾ چئن ٻاون جون سماڌيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، جن ۾ وڏو هنس پُري ٻاوو هو.

مرگهي-ڪُنڊ ۾ هيٺئر ٻاروهي پاڻي رهندو آهي. هندن جي ويدن ۾ ساڙدري جو ذڪر آيل آهي ته ڪنڊ ۾ مردي جا هڏا وڌا وڃن ته ڇڻ اهي گنگا ۾ وڌا ويا. هتي هر سال مارچ مهيني ۾ شورانڙيءَ جو ڏام ڏوم سان ميلو لڳندو آهي. ڪٿي ڪٿي جا زيارتي اچي گڏ ٿيندا آهن، ۽ پڃن پاو ڪندا آهن. هن وقت ننگر پارڪر جي ٻنچات گڏجي ڪجهه رقم گڏ ڪري، مرگهي-ڪُنڊ کي سٺي نموني ٺهرايو آهي. ڪوي چنديرام پاٽ ساڙدري بنسبت ڪهڙو نه سندر شعر چيو آهي:

ڪارونجهر جي ڪور، رؤڙي لڳي رڙيا مٿي،
مٿي ٿڌوڪي مور، ڏونگر لڳي ڏيپتو.

ڏوٻا وهي ڏار، پڻياڻي ٻيجي پلي،
پاڻي جو نه پار، آرڙاٽا ڪري آتري.

اوچو آهه آستان، ساڙدري شنڪر تڻو،
ديو موٽا دان، ڪُنڊ مرگهي جي ڪنڙي.

موٽا آهه مهاديوَ، انچليشور پٽر اوَپتا،
سڀ چڻن ڪري سيوَ، ميڙي آئي ورڻ ميدني.

آئي ورڻ آڌار، ڪري گيان هري جي ڪٿا،
ساڙدري سرڪار، آئي گهڻا هيت سان.

پکي سوڻي ڪوئل ڳگهه پوپٽ،
ڪنگ سان مور ڪلور ڪري،
ڳج سار سڄاتڪ ڪاڳ ڪُونا،
چتر سمڙي گرج جهڙي:
جهرڙات پکن وچ ٻيرو جهيڪت،
ڳوئڙ گاجي آواز گهڻو،
سازڙدري شيو رات رو،
آئي ورڻ اڍار گهڻو.
جهانجهر جهڻ ڻ ڻ ڪري جهالر،
ويڻا منتر ستار وڄي،
در وڄي شان پکا وچ تنبور،
گرهه گري ونراج گرجي:
آرتي سانج سوير او پٽ،
پيت پوڄا گلستان گهڻو،
سازڙدري ......

(٢) الک واو (لڪل کوهه): هيءُ ٻوڏيسر جي جبل ۾ آهي. راڻو چندن جڏهن ڪوڙهه جي بيماريءَ ۾ مبتلا هو، تڏهن ڪنهن فقير جي ڏس تي ويري گويل نالي سندس ساٿيءَ الک واو مان پاڻي آڻي کيس غسل ڪرايو، ته ڪوڙهه جو مرض هڪدم غائب ٿي ويو. چون ٿا ته ڪيڙي به ڪوڙهه جي بيماري هجي، الک واو جي پاڻيءَ ۾ سنان ڪرڻ سان ڇڏي ويندي. پر هيءُ کوهه مشڪل سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

(٣) انچليشور: ننگر پارڪر جي آتر ۽ آلهندي طرف، ٻوڏيسر جبل وٽ، ننگر پارڪر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي ٽڪريءَ جي وچ ۾ هڪ آستان آهي، جنهن کي انچليشور مهاديو جو آستان ڪري ڄاڻبو آهي.

پاسي ۾ پاڻيءَ جو چشمو آهي، جو سدائين هيٺ پيو هلي، ڇاڪاڻ جو مٿي ٽڪري آڏي آهي. هن جو پاڻي هندو پوتر ڪري سمجهندا آهن، ۽ زيارتي شيشا ڀري گهوٽ ڪٽي ويندا آهن. اڳي هتي باقاعدي پوڄاري رهندا هئا، پر هينئر نه آهن. پاسي ۾ سترامداس عامل، حيدرآباد واري جو ٺهرايل مسافرخانو آهي، جتي زيارتي ٻچن ڳائيندا آهن. مٿي چڙهڻ لاءِ ١٠٨ پڳٿيون ٺهيل آهن. حيدرآباد جو عامل مختيارڪار بونن سوڌو مٿي چڙهيو ٿي، تہ پڳٿين جي لسي هئڻ ڪري پير کسڪي ويس ۽ هيٺ ڪري فوت ٿي ويو. ڪيس ان جاءِ تي جلايو ويو، ان جو مٿي ٺهرايل چبوترو اڃا قائم آهي.

(٤) **ناني:** ننگر پارڪر کان الهندي، جبل جي چوٽيءَ تي هڪ بلڪل نرالو پٿر ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن کي ”ناني“ ڪري چئبو آهي. چون ٿا تہ هن مائيءَ جبل ۾ مال پئي چاريو تہ هڪ درويش اچي ڪانئس کير گهريو. مائيءَ کير ڏيڻ کان انڪار ڪيو، تنهن تي درويش سراپ ڏنو تہ، ”مائي، تون پٿر ٿي پوندينءَ!“ درويش جو وچن آگي در اگهجي ويو، ۽ مائي سچ پچ پٿر ٿي پيئي.

(٥) **ڀيم گوڏا:** گئؤ مکي کان ٿورو مٿيرو، هڪ پاڻيءَ سان ڀريل کُن آهي، جنهن جي ويڪر ٻہ فوٽ ۽ ڊيگهہ ٽيهہ فوٽ کن آهي. ان کي ”ڀيم کُن“ بہ ڪري چئبو آهي. هن کُن ۾ سدائين پاڻي هوندو آهي. روايت آهي تہ پانڊون جي ڀاءُ ڀيم کي هن جبل ۾ ڪٿي بہ پاڻي نہ لڌو، سو جڏهن هن جاءِ تي زور سان لت هنيائين، تہ گوڏي تائين پاڻي نڪري آيو؛ تنهنڪري هن کي ”ڀيم گوڏا“ ڪري چئبو آهي.

(٦) **گئؤ مکي:** هيءَ ساڙدري کان ڏکڻ طرف، ٻن ميلن تي آهي. هتي وڃڻ لاءِ رستو تمام ڏکيو آهي. پاڻيءَ جي سدائين هيٺ ٿي وهڻ ڪري، پٿر لسا ٿي پيا آهن، آڏي

هوبهو ڳئونءَ جي شڪل ٺهي پيئي آهي، جنهن جي ٽڻن مان ٻاروهي پاڻي پيو وهي. هتي ميلو وغيره ڪونه لڳندو آهي، پر عام طرح ماڻهو درشن خاطر ويندا آهن.

(٧) پنراج گڊ: گئؤ مکيءَ کان ٿورو هيٺ، هڪ قلعو ٺهيل آهي، جو هن مهل ڊٺل حالت ۾ آهي. اهو قلعو پنراج سيڍل، دشمن کان بچاءَ خاطر ٺهرايو هو. پنراج سيڍل گجرات جي صوبن سان وڙهندي سري ويو، جنهن جو بيان اڳتي ايندو.

(٨) چندن گڊ: هيءُ قلعو راڻي چندن جو ٺهرايل آهي. پارڪر جي راڻن جڏهن انگريزن سان فساد ڪيو، تڏهن انهن هن قلعي ۾ ويهي انگريزن سان لڙائي ڪئي هئي. سنه ١٨٥٩ع ۾، انگريزي فوجن، ڪرنل ايونس جي هٿ هيٺ، هن قلعي کي توبن سان اڏائي ڇڏيو.

(٩) ٻاين جو ٻيسڻو: قديم ڪاسبو، جو نئين ڪاسبي کان اڌائي ميلن جي مفاصلي تي، ڪاڙوئيءَ جي ويجهو آهي، اُتي هڪ پٿر آهي، جنهن جي هيٺان وڏي سرنگهه آهي. اها ٽن پاسن کان بند ۽ هڪ پاسي کان کليل آهي. اڳي پارڪر ۾ تمام گهڻا ڌاڙا لڳندا هئا، ۽ گجرات طرفان وقت بوقت ڪاهون ٿينديون هيون. بي بندوبستيءَ جي وقت هڪدم دهل وڄندو هو، تڏهن ڳوٺ جون سموريون زالون اُن پٿر جي سرنگهه ۾ وڃي لڪنديون هيون. مرد ماڻهو، کليل پاسي هڪ وڏو پٿر ڏيئي، پاڻ وڃي مقابلو ڪندا هئا.

(١٠) جهرڻو: جهوني ڪاسبي جي ڀرسان، گامپرو تلاءَ جي پاسي، جبل جي تري ۾ هڪ جهرڻو آهي، جتان بُڙ بُڙ ڪري پاڻي پيو نڪري، ۽ فوٽ کن مٿي کڄي، هيٺ ريلو ٿيو وهيو وڃي.

(١١) پونئرو: ننگر پارڪر شهر جي اُلهندي طرف، جبل ۾، زمين اندر، هڪڙو پونئرو (ڀُهرو) ٺهيل آهي، جو هاڻي زبون

حالت ۾ آهي. ڇو ته سوڍا جنهن وقت ننگر ۾ حڪومت ڪندا هئا، تڏهن پنهنجو خزانو ۽ بارود انهيءَ پونئري ۾ لڪائي رکندا هئا. چون ٿا ته اهو پونئرو گوڙيءَ جي مندر واري پونئري سان مليل هو. ننگر ۽ گوڙيءَ جي وچ ۾ چوڏهن ڪوهه مفاصلو آهي. جڏهن انگريز سرڪار، ننگر، ٺڪرن کان فتح ڪيو، تڏهن آن پونئري جي کوٽائيءَ جو ڪم شروع ڪيائون. پر پونئرو اهڙو پيچدار ۽ زير-زبر ٿيل هو، جو آن جو ڪوبه پتو نه لڳو ۽ نه ڇيهه آيو، تڏهن لاچار کوٽائيءَ جو ڪم بند ڪيو ويو.

پيريئي ڳاروڙيءَ جو ڪارونڀهر جبل ۾ نانگ جي ڳولا ڪرڻ

ٽِڪن نه ٽانئيم تي، ويهي ڪيا مون وس،
ماڻ ماريندم، تن ڳاروڙين جا ڳس،
چاشنيون ۽ چس، وٽن نه ويراڳين ڪي.

ڳاروڙي ٻه ڪاپڙين جو هڪ قسم آهي. پيريئي جي وارتا ٿر، مارواڙ ۽ ڪڇ ۾ عام طرح ڏاڍي اتساهه ۽ اُمنگ سان ٻُڌي ويندي آهي. هن ڳالهه جو هت ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ته ٿر جا ماڻهو جڏهن ٻاڙي تي رات جو اَنن تي چڙهي ويندا آهن، تڏهن اُتي وات ۾ ساڄي هٿ پاسي جي پيرَو پکي ٻوليندو آهي ته ٻَڌ سوڻ سمجهي سڀ اَٽ ٻيهاري ڇڏيندا آهن، جيستائين اُن پکيءَ جو آواز بند نه ٿئي. ڪو سگهڙ هوندو آهي ته هيئن چوڻ شروع ڪندو آهي:

آڳيو ٻيتال، ڪاپڙو چور، پيريو ڳاروڙي،
جي ڏاڻي هوئي، تو جيٽي آئي.

مٿين ٽنهي جا نالا وٺي، جيڪڏهن ڏانو پکي ڳالهائيندو هجي، ته ساڄي طرف اچي، اعتبار ڪيو ويندو آهي ته ائين چوڻ سان آفت ڪانه ايندي.

پيريئي جو جنم

راجا ساليواهن، جنهن جي پويان هندن جو سنبت شروع ٿيو، تنهن جي پوٽي جو نالو ”ڀٽي“ هو. سندس اولاد، جيسلمير جا ڀاٽي راجپوت آهن. چوڻي آهي ته:

گڍ دهلي، گڍ آگرو، گڍ بيڪانير،
ڀلو چڻايو ڀاٽيئي، گڍ جيسلمير.

۱۹۴۷ع کان اڳ جيسلمير جي پاڻين جو ڪم صرف ڌاڙا هڻڻ هو. اهي ڌاڙيل سڄي ٿرپارڪر تائين اچي ڌاڙا هڻندا هئا. ڳوٺ ڪانڌيي، تعلقي چاڇري ۾، پاڻين ڏينهن ڏٺي جو چار دفعا ڌاڙو هنيو هو. پاڻي صرف ننگرپارڪر کان ڪنارو ڪندا هئا، ڇاڪاڻ ته جيسلمير جي مهاراجا جي ڪنيا پڌياڻي، پارڪر جي راڻي چندن کي پرڻايل هئي. جيسلمير جي پاڻين جي پنجين پيڙهيءَ تي راجا ”پاڻ“ راڄ ڪندو هو. پاڻ جو پيڪو هنڌين ماڳين مشهور هو. پاڻ کي ٻه ڪنور هئا، هڪ سہرو ۽ ٻيو مورو. ننڍي هوندي ئي سہرو موت جي سيجا تي سُتو، تنهنڪري راڄ ستا ۽ گاديءَ جو موڙ موري کي مليو. موري جي بادشاهيءَ ۾ ڪابه خامي ڪانه هئي. سندس حد ۾ قحط ڪنارو ڪندو هو. پئسي جي پرواهه ڪانه هئي. ايتري هوندي به موري جو من ملول ۽ اندر اداس رهندو هو. مورو هڪ اهڙي مرض ۾ مبتلا هو، جنهن جو اوکو نه ويدن وٽ هو ۽ نه ڦڪي فقيرن وٽ هئي. هن جي دل جي دوا هئي اولاد، جنهنڪري ان کي سدائين لال جي لوري لڳل هوندي هئي. سندس مرڻ بعد خاندانيءَ جي تباهيءَ جا آثار نمودار ٿيڻ لڳا. حڪومت جو حق هيئن هليو ويو، تنهن ڳڻتيءَ موري کي ڳاهه ۾ ڳاهي ڇڏيو هو. رات ڏينهن ڀڳوان جي بندگي ۽ الله جي عبادت ڪندي به موري جي منوڪامنا سڦلتا جي درجي تي ڪانه پهتي. اهڙيءَ طرح، ارمان ۾ آنسو پئي وهايائين، ته اوچتو شهر ۾ اهڙو افواهه اٿيو ته هڪ سچو سنياسي، ڪنقاڙ ڪاٻڙي، لاهوتي لانگوٽيو، قلعي جي دروازي وٽ دونهي دکايو ويٺو آهي. جڏهن موري کي، هن مڃيل مهاتما ۽ پرديسي بزرگ جي پروڙ پيئي، تڏهن امالڪ ان فقير وٽ پهتو. ساميءَ جي پيرن تي سر رکي، درويش اڳيان پنهنجو درد ڀريو داستان ذري پُرزي ظاهر ڪيائين. ويراڳيءَ راجا کي ورلاپ ڪندو ڏسي، دکايل تي ديا آندي، ۽ پنهنجي

ڏوڙيءَ مان رک جو ذرو ڏيئي، کيس چيائين تہ ”اي راجا، تو کي پُٽ ٿيندو، پر گاروڙي، موالي، ۽ جوڳي ثابت ٿيندو.“

سامِيءَ ڏني چَپٽي، ڀڀوت مان ڀري،
پُٽ تہ ايندو مورو، پڻ گاروڙي گهري.

راجا اولاد بغير آجهايل هو، تنهن چيو تہ ”اي مهاتما، اوهان جا ست وچن! جي موري کي موالي پٽ ٿيندو تہ بہ وانجهڙي جو ٽڪو ٽرندو.“ تڏهن فقير وري بہ پنهنجي ڏوڙيءَ مان سِپاءِ جي چپٽي ڏيندي چيو تہ ”اي راجا، تو کي ٻيو پٽ ٿيندو، آهو تنهنجي مرڻ پڄاڻا حڪومت جو وارث ٿيندو.“ راجا سنياسيءَ جا چَرڻ چمي روانو ٿيو. جوڳيءَ جو وچن جوٺو نہ نڪتو، ۽ ترت موري جي گهر ٻن پٽن جو جنم ٿيو. موري پٽن جو ٻڌي دل کولي دان ڪيو.

پاٽسوري ڪنور ڀيريو، کيهر ٿيو ٻيو،
هي جيسلمير جو راڄيو، هُو گاروڙي ٿيو.

موري پنهنجي موهي پٽ جو نالو ”ڀيريو“، ۽ ننڍي جو نالو ”کيهر“ رکيو. ڀيريو گاروڙي ٿيو، ۽ کيهر راجا ٿيو. ڀيريو ننڍي هوندي کان ئي دنيوي ڳالهين کان پري رهندو هو. سارو ڏينهن ڪانن مان مرليون ٺاهي وڄائيندو هو، ۽ پنهنجن سنگتين کي بنسريون ڏيئي، انهن کي وڄائڻ سيکاريندو هو. پندرهن سالن اندر هن پنهنجيءَ وديا ۾ ڪابہ ڪسر ڪانہ ڇڏي، ۽ ايتري عرصي ۾ پنهنجا اڍائي سؤ سنگتي بہ ٺاهي ڇڏيائين، جي ڀيريئي کان سواءِ پلڪ بہ پري نہ گذاريندا هئا. راجا مورو، ڀيريئي جي اها گَت پَسي کيس وقت بوقت سمجهائيندو هو تہ ”تون هاڻ وڏو ٿيو آهين، سڀاڻي راڄ هلائيندين، تنهنڪري انهن ڳالهين کان باز اچ.“ پر ڀيريئي تي ان جو ڪوبہ اثر نہ ٿيندو هو، ۽ آئندو موري جا قول ٻاهم تي گيهہ جو ڪم ڪندا هئا. نيٺ هڪ ڏينهن موري چيو تہ ”تو کي هڪ

مهيني جي مهلت ٿو ڏيان، تون انهن سڀني ڳالهين کي ڇڏي ڏي، نه ته توکي سزا ڏيندس!" پيريئي ڳالهه ٻڌي، ساٿين کي سڏي، برهم جون ٻنسريون زور سان وڄايون:

گڏجي گاروڙي ٿيا، جاما پهري تَن،
مهيتپ سندا من، مرلين موهي ڇڏيا.

پيريئَي جي ديس نيڪالي

پيريئي کي ائين ٻڌڻ ۾ آيو ته راجا جي حيثيت ۾ حڪم ڏنو ته چوويهن ڪلاڪن اندر پيريو جيسلمير جي حد سان نڪري وڃي. پيرئي پنهنجي پيءَ جي حڪم جي ترت تعميل ڪئي، ۽ پنهنجا تمام ساٿي سنيرائي، گام جي گوندريءَ، پنهنجي پياري جنم ڀوميءَ کي آخرين الوداع ڪري، منڊلي مچائي، روانو ٿيو. پيريئي جي منڊليءَ جي مُهاڙ سنڌ طرف هئي، آخر ٿورن ڏهاڙن بعد آديسين پنهنجو اوتارو سنڌ جي اُپرنديءَ سرحد تي ڪيو، جتي جوڌپور ۽ سنڌ جون سرحدون گڏجن ٿيون ۽ پچمائي ڏونگر آهي. پچمائي ڏونگر تي پرديسي پنهنجا پڪا تاڻي، گهڻا روز ٽِڪي پيا. هڪ ڏينهن پيريو ٽڪر کي ٽيڪ ڏيو سئو پيو هو، ته پٿر جي اندران آواز آيو. پيريو ڇرڪ ڀري اُٿيو، ۽ اُن آواز کي غور سان ٻڌڻ لڳو. ڏٺائين ته هڪ گروُ پنهنجن چيلن کي "يوگ وديا" جو اڀياس ڪرائي رهيو هو. پيريئي آها وديا، اُتي ئي ٻاهر ويهي سکڻ شروع ڪئي. جڏهن آخرين امتحان تي گرو پنهنجن چيلن کان سوال پڇڻ لڳو، تڏهن چيلا منجهي بيهي رهيا. پيريو ٻاهران وديا ۾ پڪو ٿيو هو، تنهن ان جا جواب ٻاهر ويٺي ڏنا. گروءَ سوچيو ته منهنجن سوالن جا سچا جواب ائين ڪير ڏيئي رهيو آهي. نيٺ پيريئي جو لڪل ڀيد ظاهر ٿيو، تڏهن گروءَ چيو ته "اي گاروڙي، تون هن وديا ۾ ڪيئن گوءِ کڻي وئين! اهڙو ڪير گروُ آهي، جنهن توکي من-وديا

۾ گوهر ڪيو؟ پيريئي هٿ ٻڌي عرض ڪيو ته "اي مهاتما، منهنجا گرو توهان ئي آهيو: توهان پنهنجن ششن کي پٽ ئي سمجهايو، تڏهن سون ان کي تمام ڏيان سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي." ڳالهه ٻڌي، گرو ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ گاروڙيءَ کي هر گفتار ۾ پريڻ سمجهي، پنهنجو شش بڻايائين. گروءَ پوءِ پيريئي کي سموري وديا سيکاري پڙ ڪيو.

پيريئي پنهنجي سموري وديا ختم ڪئي، ۽ گروءَ کان موڪلايو. استاد کيس آسيس ڏني ۽ چيائينس ته "اي گاروڙي، ڪيڙي به نانگ جي شڪتي تو اڳيان تڇ آهي. پر جو نانگ تون نه ڏسي سگهين ۽ اهو تو کي اهڙي هنڌ چڪ پائي جو تنهنجي نظر آتي نه پوي، ته تون مري ويندين. پيو ته جيڪڏهن درياءَ اورانگهيندين ته تنهنجي سموري وديا ختم ٿي ويندي. هي پيئي ٻول ياد رکج." پوءِ سيني گاروڙين گروءَ کي نمسڪار ڪئي ۽ ڪڇ ڏانهن ڪوچ ڪيو.

ويراگين جي هن پلٽڻ، پارڪر جا پهاڙ لتاڙي، ڪڇ جي آتر واري پٽ تي پنهنجو ديرو دمايو، جنهن کي "شيشا پٽڻ" ڪوٺيو وڃي ٿو. شيشا پٽڻ تي ان وقت سنگهار ذات جي هڪ سندر ۽ ڪنواري ڪنيا، "سگئي سنگهار" راج ڪندي هئي. پيريئي گاروڙيءَ پنهنجن ساٿين کي چڻ-چڻ جا ٽولا ڪري، سڀني ڪڇ پوريءَ ڏانهن، آتي جي تمام وديا حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو.

پيريئي پيلي ڏار ڪيا، ٽولي ٽولي پنج،
ڪلنگيون جن ڪپار ۾، ڪر ماٿاسر جا هنج.

پيريئي پيلي ڏار ڪيا، ٽولي ٽولي چار،
آتي وڃائيون ونسليون، لڏا لعل سنگهار.

شيشا پٽڻ ۾

گاروڙين جا گــلا، ڏــولا ڪري، ڪڇ جي ڏرتيءَ ۾ ناڳ ڪــلهن تي کڻي ڦرڻ لڳا. هڪ ڏينهن ڪاپڙين جي قطار ”شيشا پٽڻ“ جي سيم ۾ اچي لٿي. شيشا پٽڻ جي ڪنواري ڪنيا جهڙي هئي صورت ۾ سرس، تهڙي هئي وديا ۾ برک. سگهَڙي، پنهنجي وديا جي زور تي، ايترن ناڳن کي وس ڪري چڪي هئي، جو سمورا نــانــگ سندس وڏين ۽ سهڻين اکين جي اشاري هيٺ هئا. صرف هڪ پچنگراج نانگ هو، تنهن کي نمائڻ لاءِ سگهَڙيءَ جي سموري وديا نشڦل ثابت ٿي هئي. سگهَڙي کي سڌ پيئي ته اڄ گاروڙين جا گــلا گــام ۾ آيــل آهن، تنهنڪري پنهنجين سهيلين کي سنپرائي، آديسين وٽ آئــي ۽ چوڻ لڳي:

”ڪٿان اچو گــاروڙيا، ڪيهو اوهان جو ڏيهه،
سگهَڙي پڇي جي، سي نــانــگ ڏيکاريو نانگڙا.“

سگهَڙيءَ جي سوال تي هڪ آديسيءَ اُتر ڏنو:

”اسين گــاروڙي آتــي جــا، جــتــي جيسلمير،
گـُر اسان جــو پــيــريــو، پــورو ڇيل ڇـکير.“

سگهَڙيءَ پيرڻي جي ساٿين کي نانگ ڏيکارڻ لاءِ چيو. سائين پنهنجي ڪارين جا ڍڪ جيئن مٿي ڪنيا، تيئن سمورا نــانــگ گم هئا. سگهَڙي پنهنجيءَ وديا سان ناڳن کي گم ڪري ڇڏيو. مٿيڊر نــانــگن بجاءِ، ٻن مُنهن وارا ننڍا ٻچا هلي رهيا هئا. گاروڙين پنهنجا جنتر هلايــا، پر سگهَڙي اڳيان موالين جا منتر جهٽ جهلي نه سگهيا:

سب سگهَڙيءَ مؤسيا، خــالــي ٿيا ڪرنــڊ، (= ڪاريون)
هلن اِنهيءَ هنڊ، ٻه-مونهين سندا ٻچڙا.

نــانــگ ويــا نڪري، جن جي مٿي مٿي،
ٻه-منهين سندا ٻچڙا، رهيا ڪـرَ ڪٺي.

ڀيريءَ جا ساٿي، سگهڙيءَ کان هار کائي، هڪدم ڀيريءَ وٽ اچي پهتا. ڀيريءَ سندس سنگتين کي خالي ڪارين آيل ڏسي چيو:

"ڪا، ڪوگڏيو ڀيٽ، ڪا، ڪوگڏيو شينهن،
ڪٿ وڃايا ڪاربا، ويس وڃايا ڪيئن؟"

جوڳين جواب ڏنو:

"نه ڪو گڏيو ڀيٽ، نه ڪو گڏيو شينهن،
سگهڙ نار سگهڙي، لٽيا ڏوري ڏينهن."

جوڳيئڙن جو جواب ٻڌي، ڀيريو باهه ٿي ويو، ۽ سگهڙيءَ جي سگهڙپائي پرکڻ لاءِ، ساٿين کي سڏي، شيشا پٽڻ جي ساڳي رواني ٿيو.

ڀيريءَ جو تعارف سگهڙي ڪيترن ڏهاڙن کان ٻڌي رهي هئي، سو سندس ملڻ لاءِ خواهشمند هئي، پر ديدار دُرلڀ هو. اڄ اوچتو ڀيريءَ پاڻهي اچي پڌر ۾ پڪا هنيا. اها سُڌ سڻي، سگهڙي ڏاڍي سرهي ٿي، ۽ پنهنجيون نو ورڻيون ست سؤ سکيون ساڻ ڪري، ڀيريءَ کي ملڻ لاءِ، ڇم-ڇم ڪندي، چانوٽيءَ ۾ ڪاهي پيئي. ڀيريءَ ۽ سندس ساٿين هن جو شاهاڻو استقبال ڪيو، ۽ کيس مانيءَ جي دعوت ڏنائون. سگهڙيءَ کلي وراڻيو ته "اي ويراڳيو، آديسين جي اوتاري ۾ سٽن سون جو سامان ڪٿان آيو؟" ڀيريءَ پنهنجي شڪتيءَ سان ٿوري دير اندر کاڌو تيار ڪيو. ايترو جلدي ڏاڍو تيار ڪرڻ ۽ ٻي شڪتي ڏسي، سگهڙي ان تي مفتون ٿي پيئي. ڀيريو به ان جي اڏي اک سچائي ويو. انهن هڪٻئي تي هرک هاري وِڌا. سگهڙي جي سهڻي صورت ڏسي، ڀيريو سڀ پاڻ ڀلجي ويو. سگهڙيءَ کي شڪست ڏيڻ ڪاڻ آيل ڪاپڙي، آنندو آن جي اکين جي ٻاڻ جو شڪار ٿيو. سنگهار جي نيز تير اهڙو ته اندر ۾ اونهو گهاءُ ڪيس جو ڀيريءَ جي سموري همت هارجي ويئي. جڏهن ٻنهي جي زباني عشق جي ڪورٽ ۾ ظاهر ٿي، تڏهن

سگھڙيءَ چيو تہ ”پيريا، مون پرتگيا ڪئي آهي تہ جيڪو پڇنگ نانگ کي وس ڪري ايندو، ان سان مان شادي ڪنديس“ پيريئي کي سگھڙيءَ جي سونهن موهي ڇڏيو هو، تنهن انجام ڏنو تہ مان آن نانگ کي وس ڪري ايندس. ائين چئي هن ڪنڇيءَ ڪنوار کان موڪلائي، دوستن کان ڌار ٿي، مُرلي کڻي، مارواڙ ڏانهن مهاڙ ڪئي.

پڇنگ نانگ جي ڳولا

مارواڙ ۾ اچي هن مواليءَ ڏونگر جو ٻڙ ٻڙ نهاريو، پر ڪيس ڪٿان بہ نانگ جو ڳس ڪونہ مليو. هڪ ڏينهن، نانگ کان نراس ٿي، هڪڙي وڏي ٻڙ وٽ اچي ويٺو تہ اوچتو ڪيس هڪ شاهي ٻِر نظر آيو. هڪدم ڇلانگ ماري ٻِر وٽ آيو، ۽ مٺڙ آواز سان مرلي وڄائڻ لڳو. ٿوريءَ دير بعد ٻچنگراج ٻِر کان منهن ٻاهر ڪڍيو، پر هڪدم ٺپو ڏيئي پٺي ويو — جڻ تہ پيريئي کي سڃاڻي ورتو هئائين. پيريو ان جي پٺيان پيو. نانگ ڀڄندو ڀڄندو، ڪارونجهر جبل ۾ وڃي نڪتو. اڄ ڏينهن تائين ڪن هنڌن کي پڇنگ نانگ جي نالي سان پڪاريو وڃي ٿو. گاروڙي ڳولا ڪندو، ڪارونجهر جبل ۾ آيو. نانگ وري بہ اتان ڀڄڻ جي ڪئي، ۽ ڪڇ جي درياءَ ٽپي ٻُج ڏانهن رخ رکيائين. پيريو پڻ درياءَ ٽپي ويو. اتي ڪيس گروءَ جو ڏنل وچن ياد پيو، پر سگھڙيءَ جي عشق ۾ آن جي بہ پرواهہ ڪانہ ڪيائين. نانگ، انڪل ڪري، رات وڳڙي ۾ هڪ سندر لٺ ٻڌي، وات تي پٺي رهيو. جيئن پيريو آتان لانگهائو ٿيو، تيئن نگاهہ وڃي لٺ تي پيس ۽ هڪدم اها کڻي ڪلهن تي رکيائين. نانگ پنهنجو موقعو آيل ڏسي، پنن جي اهڙي هنڌ تي ڪيس چڪ پاتو، جتي پيريئي جي نظر نٿي پهتي. اهڙيءَ طرح گروءَ جو ٻيو وچن سچو نڪتو. نانگ جي چڪ پائڻ تي پيريو بيهوش ٿي ڪري پيو.

پيريئي جي چيلن کي جڏهن ان ڳالهه جي سڌ پيئي ته آهي ٻوڙندا گروءَ وٽ پهچي ويا، پر گرو منهن جو سهمان هو. چيلن کي آيل ڏسي، ايترو چيائين ته ”منهنجي مرڻ بعد منهنجو ماس ائين نه وڃائجو: اوهين سڀ گڏجي اهو کائي ڇڏجو.“ ڳالهه ختم ٿيڻ تي هن شڪتيوان پُرش جا پران آڏامي ويا. پوءِ چيلن گڏ ٿي، سندن بدن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ماس ڪڍي، ڪُنن ۾ وجهي، ڪٺي باهه تي چاڙهيو.

چون ٿا ته ان وقت اوچتو هڪ برهمڻ گهمندو آيو، تنهن چيو ته ”اي گاروڙيو، ڇا ڪري رهيا آهيو؟“ برهمڻ جو ويس ڏسي، ويراڳين وراڻيو ته ”اي مهراج، اسان جو گُرو پيريو گذاري ويو آهي؛ ان جي حڪم پٽاندر، سندس سرير کي رڌڻ لاءِ ڪُنن ۾ چاڙهيو اٿئون.“ مهراج ڳالهه ٻڌي چيو ته ”اڙي رام رام، توبهه، ڀڳوان، توبهه! گروءَ جو ماس چيلا کائين، تنهن کان مرڻ بهتر آهي. بس، اڄ کان آستاديءَ جو دؤر ختم ٿي چڪو! ماس به وري پيريئي جنو، جنهن جو سارو سرير زهر سان ڀريل آهي: کائڻ شرط سڀ مري ويندؤ!“ مهراج جي ڳالهين تي سڀني گاروڙين کي اعتبار اچي ويو، ۽ هڪدم رڌل ڪُنا کڻي درياءَ ۾ ڦٽا ڪيائون. انهن ڪُنن جو واس ڪن چيلن کي آيو، ته هو اڏ وديا ۾ قابل ٿي پيا ۽ اڳڪٿيون ڪندا ڦرندا هئا. آهي ڪُنا، ترندا، ڪامروُ ديش جي ڪاسٽين کي هٿ لڳا؛ تنهنڪري ڪامروُ جون ڪاسٽيون علم ۾ آديسين کان گوءِ کڻي ويئون.

سگھيءَ سنگهار اها ڳالهه ٻڌي، تڏهن پنهنجي محبوب جي ايڏي قرباني سهي نه سگهي، ۽ جتي پيريئي دم ڏنو هو، اتي اچي، اگني جلائي، پاڻ ساڙي ڇڏيائين. اڄ به اتي پيريئي ۽ سگھيءَ جي سماڌي ٺهيل آهي.

نانگ، آتان ٿي پڇ جي ڏونگر ۾ آيو. چون ٿا ته ڳي نانگ مينهن جي موسم ۾ جڏهن ٻير کان ٻاهر اچ

ڇپ ھلائيندو ھو تہ ڪنوڻ، ڪڪرار تي، مارواڙ کان برسات وسائيندي، ٿر، پارڪر ۽ ڪڇ کي آباد ڪندي، پيچ جي ڏونگر ۾، ان نانگ تي ڪڙڪندي ھئي. برسات اھڙا تہ راڱا ڪندي ھئي، جو ڳوٺن جا ڳوٺ برباد ٿي ويندا ھئا. پيچ جو سابق مھاراجا نانگ- پنچميءَ جي ڏينھن ان جي پيرَ ۾ کير جون گھاگھروُن ھارائيندو ھو. جڏھن انگريز سرڪار کي اھا خبر پيئي، تڏھن نانگ جي پيرَ ۾ شيھو پرائي ڇڏيائون. تنھن کان پوءِ نانگ الائجي ڪيڏانھن گم ٿي ويو! نانگ جي عمر لاءِ چوڻي آھي:

سؤ ورھيہ جي سامڙي، ڪروڙ ورھين جو ڪانگ،
تن کان عمر اگيري، ٿئي ٿي سيس نانگ.

گوندر گذاريو ڪاپڙي، پڌر وجن نہ پاڻ،
تن آيل آديسين جي، روئان ڪاڻ رھاڻ،
ھت نہ پسجن پاڻ، ويا ويراڳي نڪري.
(شاھہ)

ڪڇ جو رڻ

ڪيترين روايتن موجب، پارڪر جو سمورو پرڳڻو پاڻيءَ هيٺ هو. جتي اڄ ڀيانڪ رڻ ڏيکاري ڏيئي رهيو آهي، اتي اڳي سمنڊ جون ڇوليون لڳنديون هيون. پر پوءِ ڌرتيءَ جي زلزلي سبب پاڻي هٽي ويو، ۽ اهو وڏو وارياسو رڻ بڻجي ويو. سڪندر اعظم جڏهن سنڌ مان لنگهيو ٿي، تڏهن ڪڇ جو رڻ سمنڊ جي صورت ۾ هو. ڪاٺياواڙي ڪنوار "جاسل" کي جڏهن سنڌ جي همير سومري ستايو، تڏهن هن پنهنجي ڌرم ڀاءُ نوگهڻ راءِ کي، جو جهوناڳڙهه جو راجا هو، سنڌ تي چڙهائيءَ لاءِ هيئن لکيو:

سورٺ سٽر ٽالو پيو، وَ رتڻ آيا وير،
سنڌ ۾ روڪي سومري، هاڻ ڏي نه همير.

راءِ نوگهڻ جڏهن سنڌ تي چڙهائي ڪئي، تڏهن ان جو لشڪر، ڪڇ جي رڻ واري تڏهوڪي سمنڊ جو اٿاهه پاڻي ڏسي بيهي رهيو. سلطان محمود غزنوي جڏهن ١٠٢٤ع ۾، سومنات فتح ڪرڻ لاءِ ويو ٿي، تڏهن ان کي هر ماڻهوءَ اهو ڏپ ٿي ڏنو ته ڪڇ جي سمنڊ جون لهرون تنهنجو لشڪر لوڙهي ڇڏينديون. ڇهين عيسوي صديءَ ۾ يوناني سياح "پيپلس" اتان لنگهيو هو، جنهن هن سمنڊ جو ذڪر ڪيو آهي. مطلب ته ڪڇ جو رڻ اڳي سمنڊ هو، ۽ اُن جو عظيم الشان بندر پاري نگر هو، جتي اڄ به لوهه جا ٽڪر ۽ ٻيا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

ڪڇ جي رڻ جي پکيڙ ست هزار چورس ميل آهي. ١٩٤٧ع کان اڳ، ڪڇ جي رڻ مان پارڪر جي گهٽي آمدرفت ٿيندي هئي. ماڻهو گاڏين، اٺن ۽ گهوڙن تي ويندا هئا. وچ ۾ ٽي-چار ڀيٽ ايندا هئا، اتي ڊاهو ڪندا هئا. خاص ڪري

تڙو ۽ ڀورڙيون ٻيٽ مشهور آهن، جتي چئن ميلن ۾ گهاٽي وڻڪار آهي. گاهه جام آهي. هٿ سان ٿوريءَ زمين کوٽڻ ڪري پاڻي نڪريو اچي. هن رڻ ۾ مڇيون ڪڏهن ڪڏهن پاڻيءَ سان گڏ اچي وينديون آهن. ۽ جانور گهڻو ڪري ڪڏهن چراخ ۽ ٻگهڙ ايندا آهن. جو ماسي ۾ هيءَ رڻ ڀرجي ويندو آهي، تنهنڪري سنڌوڙي ۽ لوداڻي وارو پاسو ٻلڪل بند رهندو آهي. اڳي برسات جي موسم ۾ سوراچند واري پاسي ساٿهو ويندا هئا، جتي انهن جو چوڻ آهي ته سموري ايراضيءَ ۾ گوڏن کان مٿي پاڻي ڪونه چڙهي.

ننگر پارڪر ۾ "موڪئي" ۽ "گوهيو" سن آهن، جتي لوڻ جام ٿيندو آهي. روايت آهي ته رڻ کان اڳ ۾ "گوهيو" سن هڪ ٻني هئي، جا چارڻن جي هئي. جنهن چارڻ جي اها ٻني هئي، تنهن کي صرف هڪ ڀيڻ هئي. هيءَ ٻني تمام ڀلي هئي، جنهن تان ڀائرن جو تڪرار ٿيو. آخر اَن تڪرار فساد جي صورت اختيار ڪئي، ۽ ڀائرن گڏ ٿي اُن چارڻ جو خون ڪرائي ڇڏيو. تڏهن ان جي اڪيليءَ ڀيڻ سراپ ڏنو ته "هيءَ ٻني ترت کاري ٿي ويندي." اها اڳڪتي سچي نڪتي. چارڻياڻيءَ جا چيل مرثيا به آهن، پر هن وقت ڪنهن کي ياد نه آهن.

سوراچند ۾ هڪ هنڌ سائو، پيلو، اڇو ۽ ڳاڙهو لوڻ نڪري ٿو، جو چوڪنڊو آهي ۽ وچ ۾ گول ليڪا ٺهيل آهن جهڙا چڪڙي راند جا ڏارا. گهرڻياري ۾ ۽ سوراچند ۾ هڪ قسم جو ميٽ نڪري ٿو، جو مٿي ڌوئڻ ۽ ڪپڙن ڌوئڻ جي ڪم اچي ٿو.

هاڪڙو ندي

جڏهن ڪڇ جو رڻ سمنڊ هو، تڏهن سنڌو نديءَ جي هڪ شاخ، "هاڪڙو" نالي پنجاب مان نڪري، عمر ڪوٽ جي اوڀر طرف وهي، ننگر پارڪر وٽان ٿي، ڪڇ جي رڻ ۾ چوڙ

ڪندي هئي. ان جو ٻيو نالو ”وهندو“ هو. هاڪڙي جون ڪيتريون ئي شاخون هيون، ۽ اهي سڀ وچي سنڌونديءَ ۾ پونديون هيون. هاڪڙو، تمام قديم ندين ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي. رامايڻ واري زماني ۾ به هاڪڙو ندي هلندڙ هئي. ان وقت ٿر ۾ ۽ پارڪر ۾ اهڙا زبردست ٻيلا هوندا هئا، جو ماڻهو هلي نه سگهندو هو. ايوڌيا ۾ جيڪي سواريءَ لاءِ هاٿي هٿ ڪيا ويندا هئا، اهي هاڪڙي وارن ٻيلن مان ڦاسايا ويندا هئا. ابو الفضل ”آئين اڪبريءَ“ ۾، ۽ ٽاڊ صاحب ”ٽاڊ راجستان“ ۾، هاڪڙي بابت اشارا ڏنا آهن. هاڪڙي جو وهڪرو ڪڏهن بند ٿيو، تنهن لاءِ ڪيٽيون تاريخون خاموش آهن. ڏند ڪٿائن موجب، اهو وهڪرو مهاڀارت واري زماني ۾ بند ٿيل ٻڌائجي ٿو.

ماموئيءَ جي پيشنگوئيءَ ۾ به هاڪڙي جو ذڪر آهي. سنڌ ۾ ماموئيءَ جو قصو مشهور آهي، جي ست درويش ٿي گذريا آهن. انهن لاءِ هاڪڙي ڏند ڪٿا مشهور آهي. چون ٿا ته هڪ دفعي ملتان جو مشهور اولياءُ، مخدوم بهاءُالدين، ٺٽي ۾ پنهنجن مريدن کي وٺي ويو. جاهل مريدن مان ۾ اها ست سٺي ته مرشد کي ماري کائينداسون، ته هو اسان کي هميشه دل تي هوندو. جڏهن هن ڳالهه جي سڌ مخدوم صاحب جي وڏي خليفي شيخ جيئي کي ملي، تڏهن مرشد کي هڪ پاسي ڪري پاڻ آن ڪٽ تي سمهي پيو. مريدن اچي ٿيس ماريو، ۽ ماس ڪٽي ۾ وجهي رڌڻ لڳا. جڏهن اهو رجهي تيار ٿيو، تڏهن سڀني دل ٿڪهي ويئي ۽ ماس وارا ڪنا ڪٽي درياءَ جي حوالي ڪيائون. اهي ڪنا ستن مهاڻن جي ور چڙهيا، جيڪي اهو گوشت کڻي، مزي سان ڳڙڪائڻ ويٺا، ۽ اچي اڳڪٿين ۾ پلٽيا. آخر ڪراماتون ڏيکاريندا، ٺٽي ۾ چام تماچيءَ جي ڪچهريءَ ۾ اچي نڪتا. چام کي چيائون ته تنهنجي تخت هيٺان زمين اندر هڪ نانگ آهي، جنهن جو ڦڻ ٺٽي ڏانهن

۽ پڇڙي دهليءَ ڏانهن آهي. جيسين ان نانگ جو رخ ٿٽي طرف آهي، تيسين تنهنجي تخت کي ذرو به لوڏو نہ ايندو. اها ڳالهہ ٻڌي، چام هڪ لوهہ جي سيخ تيار ڪرائي، ۽ ان کي زمين ۾ کوڙي، نانگ جي منڍيءَ کي قابو ڪيو. ڪي درٻاري ۽ عام ماڻهو ان تي ٺٺوليون ڪرڻ لڳا. چام انهن ٺٺولين تي لڳي، سيخ ٻاهر ڪيرائي، تہ ساري رت سان ڀرجي آئي. نانگ بہ پنهنجو منهن ڦيري دهليءَ ڏانهن ڪيو. چام، فقيرن کي گهٽائي وس ڪيا تہ هاڻ نانگ جو منهن ٺٽي طرف ڪرايو، پر ڪڙ تيل نہ نڪتو، تڏهن چام حڪم ڪيو تہ فقيرن جا سِر ڌڙ کان ڌار ڪيا وڃن. جڏهن ست سؤ فقير شهيد ٿي ويا، تڏهن هرهڪ پنهنجو سِر ڪٽي اڳڪٿيون ڪندو، اڏامي ويو. اهي اڳڪٿيون هيءَ آهن:

(١) هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي ٻند اروڙ،
ٻيهہ، مڇي ۽ لوڙهہ، سمي ويندي سوڪڙي.

(٢) وسي وسي آر، جڏهن وڃي ڦٽندو،
تڏهن ٻاروچاڻه ٻار، پنجن درمن وڪبو.

(٣) ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇهہ پهر،
سِرمڇي ٻاري، سڪ وسندي سنڌڙي.

(٤) مرمڇي مُهاڙي، مرمڇي کهڙا پار،
هيٺن ڪاريون ٻوٽيون، مٿن ڪارا وار.

(٥) لڳندي لاڙان، سونڪو ٿيندو سِري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، اڳوٺا وِٺاهہ.

(٦) نيرا گهوڙا ڏ ٻرا، آتر ڪئون ايندا،
گهاگهريون گسن تي، وراهي ويندا،
تهان ٻوءِ ٿيندا، طبل تاجاٽين جا.

(٧) اڇي وهيجا ماڙهئا، ننگر جي آڌار،
ٻُراٽا ٻرار، نوان مَ آڏج نجهرا.

(٨) جان سمون تان سنڌڙي، جان نندو تان راڄ،
اهڙا ٿيندا آڪارج، سما چڙيندا سنڌ ڪي.
(٩) آڪڙن تي ڏيئا پرندا. مند نه وسندا مينهن،
سادهان ٿيندا سام ڪي، اهڙا ايندا ڏينهن.
(١٠) ڍال پنندي، ترار پنندي، پنندي ڪٽاري،
جاچڪ پنڻ چڙيندا، ايندي برين جي واري.
(١١) ڪانيو ڪُڙڌر موررو، راڳهو ٿيندو راءِ،
ڪاڪڙ ٿيندي ڪچڙي، جاڙيجي هٿاءِ.
(١٢) رَنون رڻ گنڙنئو، آرت آيري ڪنڌ،
سند چڙي مينهن وسندا، بڌي آسو سنڌ.
(١٣) چڙهي وَڻ ڏار، ٿڙ ويندا بند جو،
جاڙيجا جُڙدار، حق نه رهندو ڪن جو.
(١٤) ڪچرڙا ڪير پيئندا، تُڪڙ ڌمندا تاجي،
وڏا ماٺڙو وهي ويندا، پُڇندا پاجي.
(١٥) صبريئا صبر ڪجا، گولا ڪيئندا گيهُه،
پاٿاريئي پچائبا، جنهن جا ماءُ نکي پيءُ،
(١٦) ڪنور وڪڻندا ڪانيون، راءِ وڪڻندا گاهه،
ناٿي نياءُ وڪڻندا، گڏي ڄ هوندا وا.
(١٧) ساوا چڙيندا ساپٽون، سچ چڏيندا سيٺ،
برهمڻ پُٺڻ چڙيندا، ڪندا جاڙجا ويٺ.
(١٨) گول ڪُکا ۽ سويڙ ڪنا، سوار رڻ طبقا،
اولا گهولا نسي اوليا، اي وچائيندا ڊنڪا.
(١٩) ساپٽي ۾ شرم ايندي، پائيپٽي ۾ پڙ،
ڪوسي پاٽيءَ ڪڙم ۾، نه رهندي ڪنهن جي آڙ.
(٢٠) بڪ ساٿهو سين پڙ ٿيندا، سياري ڊرجندا شينهن،
پيءُ ڊرجندا پٽڙي، اهڙا ايندا ڏينهن.

(۲۱ راءِ ٿيندا راڪاس، ورتي سان وروڌ،
راڻيون چڏيندا ريس ۾، ڦرندا پرائي شوڌ.
(۲۲) ماڙوئي ٿيندو مقام، سا پر ٿيندو شهر،
گڏ پتي ٿيندو گرگرا، ڦرندو آگهاڙي پير.
(۲۳) ڏينهن ايندا ڏک جا، آن ڏلدن جي وير،
ترجاري تي پيڙا ٿيندا، ڪندا جاڙيجا ڪير.

پارڪر جا پرمار

پرٿوي پهلا پرمار، پرٿوي پرماران ٿٿو،
هيڪ اُجين ڌارا، ٻيجو آبو ٻيٺو.

هندو شاسترن مطابق شري پرسرام کي ڇهون اوتار ڪري ليکيو وڃي ٿو. شري پرسرام رشيراج جمدا گني جو وڏو پٽ هو، جنهن شري رامچندر جي ڌنوش ٽوڙڻ وقت، جنڪ پريءَ ۾، سيتا جي سويمبر ۾ اچي گوڙ مچايو هو، ۽ پوءِ رام اوتار جي پرگهٽ ٿيڻ جو ٻڌي، انترڌيان ٿي ويو هو.

هڪ دفعي راجا ڪيرتويم، پنهنجيءَ آسنکيم سئنا (بيشمار لشڪر) سميت، شڪار ڪندي، اوچتو رشي جمداگنيءَ جي ڪُٽيا ۾ اچي نڪتو. رشيءَ، راجا جو آدرستڪار ڪيو، ۽ ”ڪامڌينو“ ڳئون جي وسيلي هڪدم ماني تيار ڪري ورتائين. ايڏي لشڪر جي ماني چند ڪلاڪن ۾ تيار ٿيڻ ڪري، راجا کي ڏاڍو عجب لڳو. راجا کي ترت خبر پيئي تہ رشيءَ وٽ ”ڪامڌينو“ آهي، جا هرسنو ڪامنا پوري ڪري ٿي، تنهنڪري راجا، رشيءَ وٽان اها ڳانءِ گهُري. پر رشيءَ ڏيڻ کان انڪار ڪيو، تڏهن راجا زوريءَ ڳانءِ کاهي هليو ويو. پرسرام اُن وقت تپسيا لاءِ بن ۾ ويل هو. شام جو گهر آيو، تڏهن دستوري طرح ماءَ کان کير گهُريائين. ماءَ ڳانءِ جا سمورا سماچار پرسرام کي ڏنا. ساري ڏينهن جي تپسيا ڪري آيل پرسرام، ڪاوڙجي، پرڻ ڪيو تہ ڳانءِ جو کير پي پوءِ

پيو ڪم ڪندس! پوءِ هو پوئين پير راجا ڪرتويہ سان لڙائي ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. راجا ڪرتويہ کي سخت شڪست ڏيئي ڳانءِ واپس آڻي، آن جو کير پيتائين.

ٻئي ڏينهن راجا جا ماڻهو، رشي جمداڳني کي ڪٽيا ۾ قتل ڪري، ڳانءِ وٺي روانا ٿيا- (رشي جمداڳي، هندو شاسترن موجب، تارا منڊل ۾ ستين رشيءَ جي جاءِ والاري، جنهن کي هنديءَ ۾ "سپت رشيءَ"، معنيٰ ستن تارن جو ميڙ ڪري چئبو آهي. عربيءَ ۾ آن کي "داب اڪبر" چئبو آهي. اهي تارا سرءَ جي موسم ۾ اُتر طرف، سياري ۾ اُتر-اوڀر طرف، بهار ۾ ڪاپار تي، ۽ اونهاري ۾ اولهہ طرف نظر ايندا آهن).

جڏهن پرسرام رات جو آيو، تڏهن اها حالت ڏسي هن پرڻ ڪيو تہ دنيا اندر ڪوبہ راجپوت نہ ڇڏيندس! اهڙيءَ ريت هن سڄ ٻچ دنيا تي ڪوبہ اهڙو فرد نہ ڇڏيو، جو پاڻ کي راجپوت چوائي.

راجپوت بهادر هئا، ۽ اڳئين وقت راڪاسن جو تمام گهڻو ڏپ هو. راجپوتن جي ناس ٿيڻ ڪري، راڪاس برهمڻن کي توڙي ٻيءَ رعيت کي ستائڻ لڳا. تڏهن ديوتائن گڏجي آبوءَ وٽ هڪ ڀاري يگيہ ڪيو، ۽ ڀڳوان جي پرارٿنا ڪئي. ڀهرين اِندر ديوتا هڪ ڏڀ جو پتلو ٺاهي، پر برهم پرميشور منتر آچاريو تہ آن مان هڪ تيجوان پُرش نڪري آيو. ان جي ساڄي هٿ ۾ گدا هئي. هو يگيہ مان ٻاهر نڪرندي، "مار! مار!" ڪندو آيو. تنهنڪري هن جو نالو "پرمار" پيو. اهڙيءَ طرح، ديوتائن اهڙا ٽي پتلا ڪيا، جي پڙهيار، سولنڪي ۽ چوهاڻ هئا. انهن پرمارن "آبوءَ" کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو، ۽ ائين پڪڙيندا، ساري ڀارت ۾ پنهنجو راڄ ڪڙو ڪيائون. پوءِ پرمارن جون وڏي پنجٽيهہ ساکون ٿيون. راجپوتانا اتهاس ۾ هيٺين نموني انهن جون ساکون آهن:
(١) سوڍا، (٢) سانکلا، (٣) موريہ، (٤) سومرا، (٥) کير،

(٦) ڀيپاوت، (٧) وهل، (٨) ٻلهر، (٩) ڪاٻار، (١٠) آسٽ، (١١) ريهور، (١٢) چونرا، (١٣) ڪيچر، (١٤) ڏونڊيا، (١٥) سورٽيا، (١٦) سوڪڙا، (١٧) هرير، (١٨) ڪوهلا، (١٩) ڀويا، (٢٠) ڀوجا، (٢١) سنڀل، (٢٢) ڀيڀا، (٢٣) ڀوڪوٽا، (٢٤) ڏيوا، (٢٥) ڪهوريا، (٢٦) ڪالپسر، (٢٧) ڪالموه، (٢٨) ڏونڌر، (٢٩) جيرا، (٣٠) ٻرهر، (٣١) ڀوسرا، (٣٢) ڏوتا، (٣٣) دڪوموا، (٣٤) ٽيڪا.

پرمار راجپوتن پنهنجي ڀيرين ۾ گاديءَ جو هنڌ آبو ڪيو. اهڙيءَ طرح هنن ساري هند ۾ پنهنجو ڏاڪو ڄمايو، سوڍن وٽ جي دستخط احوال آهن، تن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سنبت ٩٥٤ برابر ٨٩٦ع ۾ آمرڪوٽ ۽ پارڪر ماروا ڙ جي راڻي ڌٽي براهم جي هٿ ۾ هئا، جنهن کي نَوَ ڀاءُ هئا. ڌٽي براهم پنهنجن ڀائرن کي نَوَ ملڪ ورهائي ڏنا، تنهن کي "نوڪوٽي مارواڙ" ڪري چيو وڃي ٿو. ان بابت هڪڙو ڏوهيڙو مشهور آهي:

ٽيو لدورو ڀاڻ، ٽيو منڊووَر ماسنگهه،
گڍ پونگل گج مال، ٽيو اجمير اجيتسنگهه،
آل ڀال ارٻڌ، ڀوجراج جالنڌر،
جوگراج ڌر ڀاٽ، ٽيو هانسو پارڪر،
نَوڪوٽي ڦراڙو سنجوگمان، ٿر پنوار ٿاپيا،
ڌٽي براهم ڌر ڀائيان، ڪوٽ بانٽ جهُوجهُو ڪيئا.

مٿين ڏوهيڙي ۾ ڏسبو ته هانسي اڇي پارڪر وسائي. هن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ پاري نگر ڪيو. هانسي کي هڪ ٻيو به ڀاءُ هو، تنهن جو نالو ڀوڏو هو. تنهن اچي "ڀديشر" عرف ڀوڏيسر وسائي.

پاري ننگر- سنڌ جو هڪ شاندار بندر

سنڌڙيءَ جي هن شاندار بندر ۽ قديم بندر جو بنياد عيسوي ٻهرين صديءَ ۾ پيو. پاري ننگر، ننگر پارڪر کان چوڏهن ميلن جي مفاصلي تي، هن وقت ويرا واهه جي ڀرسان ڊٺل ۽ ويران کنڊرن جي صورت ۾ نظر اچي ٿو. آباديءَ جي لحاظ سان، شروعات ۾ ان جي آدمشماري اٽڪل چاليهه هزار هئي، جنهن مان پنج هزار ٻه سؤ گهر جينن جا، نوَ سؤ گهر لُهارن جا، ست سؤ گهر راجپوتن جا، تيرهن سؤ گهر لُهاڻن جا ۽ ٻارهن سؤ گهر ٻين جدا جدا ذاتين جا هئا. آدمشماريءَ ۾ ڏسبو ته اوسواڙ قوم جي اڪثريت هئي، جا تمام شاهوڪار هئي. ان ۾ مکيه ذاتيون هيٺيون هيون: ڀاٽي، وورا ۽ گانڌي، گرديرا، تيمان، مدار، ڪُل، ڪنبڙيا، وڏيرا، لالڻ، مهنتا، ويگڙ، ڪانٽيا، وغيره. چون ٿا ته سرڳواسي شري موهن لعل ڪرمچند گانڌي (مهاتما گانڌي) جا اڳيان ماڻٽ پاري ننگر جا رهاڪو هئا.

تنهن وقت موجوده ڪڇ جو رڻ سمنڊ جي صورت ۾ هو، ۽ آن رڻ جو عظيم الشان بندر پاري ننگر هو. ڪڇ جي رڻ مان جهاز سڌا اچي "ڏوتڙ" وٽ لنگر انداز ٿيندا هئا. ڏوتڙ (ٻيم تڙ) ويرا واهه کان ٻه ميل آلهندي طرف آهي، جتي اڄ به بندر جي نموني جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پاري ننگر، ڀوڏيسر جي مسجد ۽ گوڙيءَ جي ڏهرن تي جيڪو چٽسائيءَ جو ڪم ٿيل آهي، تنهن تي غور ڪرڻ سان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سا ڳئي ڪاريگر ويهي اهو گهاٽ گهڙيو آهي. چترڪار اهڙو نفيس نقش چٽيو آهي، جنهن مان پلي‌ءَ پت پروڙ پئجي سگهي ٿي ته اسان جي هن ڀاڱي ۾ وڏا وڏا چترڪار ۽ فنڪار به موجود هئا.

پاري نئگر جو ذڪر ڪندي ڪي لکن ٿا تہ اُتي جين ڌرم وارن جو راڄ هو، پر ائين صحيح نہ آهي. اُتي جين ڌرم وارن جو ڏاڪو برابر هو، پر حڪومت سدائين پرمارن جي هٿ ۾ رهي. اوسواڙ شاهوڪار برابر هئا. پر راجپوتن جي تابع هئا. جينن جا وڏا وڏا مندر پاري نئگر جي آسپاس هئا، تہ اُن ڪان وڌيڪ راجپوتن جون شالائون اڄ تائين پارڪر ۾ هر هنڌ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. راجپوت سردارن جو موت اوسواڙن وانگر ڪڏهن بہ ريشمي بسترن ۽ اوچن پلنگن تي نہ ٿيو. هو جنگ جي ميدان ۾ تلوار کڻي ٿپي پوندا هئا، ۽ سوروِيرن وانگر وڙهندي، لڙائيءَ جي ميدان ۾ ئي سک جي سيج ماڻيندا هئا. اڳتي هلي تاريخ ڏيکاريندي تہ ڪيئن نہ پارڪر جي راجپوتن وقت بوقت لڙائيءَ کي منهن ڏنو، ۽ جنگ جي ميدان ۾ سوروِير ٿي پنهنجا سِر ارپڻ ڪيا. اهو ئي سبب آهي جو چالاڪ ۽ چاڙو "نيروٽ"، پارڪر جي سوڍن کي جاگيرون ڏنيون. ان جي پيٽ ۾، ڪنهن ڪروڙپتي جين جي نالي بہ جاگير جو ڪو اڌ ايڪڙ بہ نظر نٿو اچي.

چون ٿا تہ اڳي پاري نئگر ۾ بيشمار بُت مندرن ۾ رکيل هئا. هينئر آهي پڇي پُري ويا آهن ۽ تمام ڪارا ۽ سڙيل نظر اچن ٿا. پنج مندر اهڙا آهن، جي ڪجهہ ٺيڪ نموني ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هڪڙو ماڻهوءَ جي قد جيڏو بُت آهي، جنهن جي اکين ۾ ڪانو لڳل آهي، سو اونداهيءَ ۾ چمڪندو آهي. سڄيءَ ايراضيءَ ۾ لوهہ جا ڏڪر پکڙيل آهن. هتي جو قديم "ڪنهڙو" مشهور آهي. ڪنهڙو دوائن جي ڪم اچي ٿو. ڪنهڙو جيئن قديم هوندو، تيئن دوائن لاءِ اڪسير ثابت ٿيندو. پاري نئگر جو ڪنهڙو ١٩٥٩ سالن جو آهي. هڪڙي يورپي انجنيئر ٻڌايو هو تہ هيءُ ٻئر مان لوهہ ٺاهڻ جو ڪنهڙو آهي.

ٿاري نگر جي حڪومت

هانسي کان پوءِ مهيپال - جيڪو ڏٽي ٻراهم جي ٽئين پٽ سان هو - جي ٻنجن پٽن راڄ ڪيو. آهي هيءُ آهن: راجسنگهه، راجيشور، منڊلڪ، ملار ۽ رامچندر. راجيشور پنهنجي نالي تي هڪ تلاءُ ٻيهور جي پرسان، ۽ ٻيو تلاءَ وڏهلي وٽ ٺهرايا. ان کان پوءِ راجيشور جو پٽ ٻوچسنگهه تخت تي ويٺو. هن جي مرڻ بعد ان جو پاءُ تخت تي ويٺو، جنهن کان پوءِ پرمار مالا جو پٽ آديسنگهه تخت تي ويٺو. ان کان پوءِ سامداس، پوءِ ڦتل، پوءِ گووندراءَ جو پٽ ٻيم، ۽ پوءِ ٻيم جو پٽ ڪنگهار، پوءِ ڪنگهار جو پاءُ ڏيپر، پوءِ ڪنگهار جو پٽ چوڙو، ۽ پوءِ ڏيپي جو پٽ هرٻم تخت تي ويٺو. هن جي وقت ۾ ١٢٢٦ع ۾، دهليءَ جي شهنشاهه طرفان لشڪر آيو، جنهن ٿاري نگر ناس ڪيو. ان کان پوءِ ملڪ ۾ بي بندوبستي ٿي پيئي، ۽ هيءُ ملڪ ڪجهه وقت دهليءَ جي بادشاهن کي ۽ ڪجهه وقت سنڌ جي بادشاهن کي خراج ڀريندو رهيو. پر وري به ملڪ ۾ سا ڳيو زور پرمارن جو رهيو، جن کان جلد ئي امرڪوٽ جي سوڍن اچي ملڪ تي قبضو ڪيو. ٿارڪر سان پرمارن جو هڪ ننڍو ڪاٺياواڙ ويو، جتي انهن پنهنجي اِسٽيٽ ٺاهي، جنهن کي ”مرلي اِسٽيٽ“ چئبو آهي.

(تاريخ ريگستان)

ٿارڪر جي پرمارن ڪيئن تتر پکيءَ واسطي جنگ ڪئي

جڏهن ٿارڪر جا پرمار لڏي گجرات ڏانهن ويا، تڏهن چوڙا ذات جي ٻن هزارن پرمارن، پنهنجي سردار ”موجوءَ“ سان گڏجي، اچي گجرات وسائي. هڪ ڏينهن چوڙا ذات جو ڪو راجپوت شڪار تي ويو. تنهن هڪ تتر پکيءَ کي گهايل ڪيو، جيڪو آڏامي اچي پرمار راجپوتن جي اوتاري ۾ ڪريو. چاوڙي راجپوت پرمارن کان آن تتر جي گهر ڪئي، پر موجيءَ

چيو ته ”جنهن اسان جي اجهي ۾ اچي پناهه ورتي آهي، تنهن کي دشمن جي حوالي هرگز نه ڪنداسين — ڀوءِ ڀل ته اهو پڪي ئي هجي. اهو راجپوتي شان وٽان نه آهي، جو شرڻ آيل جي ساهتا نه ڪري.“ نيٺ ٻئي ڏينهن، چاوڙو سردار پنهنجي ٽولي وٺي جنگ لاءِ تيار ٿيو. پرمار به لڙائيءَ لاءِ سنبريا، ۽ ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ خونخوار مقابلو ٿيو. جنگ ۾ پنج سؤ چاوڙا سري ويا ۽ ٻيا ڀڄي ويا. جيت پرمارن جي ٿي. انهيءَ واقعي جي ڪري هيءَ چوڻي مشهور ٿي ته ”ميروُ پربت ڏري پوي، ڌرو تارو جاءِ ڇڏي وڃي، گرنار قلعو اچي پٽ پوي! پر پرمار راجپوت پنهنجي دشمن کي ڪڏهن به پُٺ نه ڏيندا.“

سڏونت - سارنگا

عيسوي ٻهرين صديءَ ۾ پاري ننگر تي ساليواهن نالي هڪ مهاپر آپڪاري راجا راڄ ڪندو هو. ان کي هڪ پٽ هو، جنهن جو نالو ”سڏونت“ هو. ان وقت پاري ننگر ۾ اوسواڙ قوم وارن جي اڪثريت هئي، جي ڏاڍا سرمائيدار هئا. انهن ۾ سيٺ پرم شاهه نالي هڪ ارب-پتي اوسواڙ رهندو هو، جنهن کي هڪ نياڻي هئي. نالو هوس ”سارنگا“. سارنگا ساري پارڪر ۾ واکيات هئي. ان جون گول ۽ ڦنڊيون، ڪجل سان ڀريل اکيون، ڦهر هيون. ان جو حسين جسو مخمل کان وڌ نرم هو. سارنگا جڏهن وهيءَ چڙهي، تڏهن ان جي حسن جي هاڪ هنڌين ماڳين ڳائجڻ لڳي. هڪڙي ڏينهن هيءَ روُپوَنت سندري جيئن پاٺشالا ۾ پڙهڻ لاءِ وڃي رهي هئي، تيئن سڏونت سامهون آيو. ٻنهي جي نظر هڪ ٿي ويئي، ۽ اک جي ٻاڻ ٻنهي کي بيوس ڪري ڇڏيو.

نيڻ پدارٿ نيڻ رس، نيڻي نيڻ ميلنت،
آڇاڻ سين پريتڙي، ٻهرين نيڻ ڪرنت.

نيٺ سارنگا جو، ننڍي لاڪرئي سڏونت سان گهاٽو سنيهه ٿي ويو. هڪ ٻئي کان گهڙي گهارڻ ڏکيو ٿيندو هون.

سارنگا جنهن پاٺشالا ۾ سکيا وٺندي هئي، ان ساڳئي پاٺشالا ۾ سڏونت به اچي پڙهڻ لڳو. استاد کي هڪڙو باغ هو، ۽ شاگرد واري وٺيءَ تي ان باغ کي پاڻي ڏيندا هئا. سڏونت ۽ سارنگا پڻ باغ ۾ پاڻيءَ جي بهاني برهم جون ڳالهيون ڪندا هئا.

جڏهن سارنگا سورهن جي وهيءَ ۾ پير پاتو، تڏهن مائٽن آچين نگريءَ جي هڪ مشهور سيٺئي سان سارنگا جي شادي ڪرائي. پر سڏونت جي سڪ جي باڻ سندس سيني ۾ اهڙو ته اونهون گهاءُ ڪيو، جو ڪيس پارڪر جا پوٽا نيٺ چڏڻا پيا. جڏهن رڻوپاشاهه ڇيچ وٽي پرڻجڻ آيو، تڏهن سارنگا اٺکل ڪري چوٺريءَ جا چار ڦيرا هڪ داسيءَ کان ڏياريا، ڇاڪاڻ ته سڏونت کان سواءِ ڪيس ٻئي ڪنهن جي به محبت قبول ڪانه هئي.

پوءِ، ڇيچ رواني ٿيڻ کان اڳ پاري نگر جي پدمڻيءَ سارنگا، پنهنجي محبوب کي پيغام موڪليو ته "هو ڳام جي گوندري واري ديويءَ جي مندر ۾ رات جو اچي ساڻس ملاقات ڪري." سارنگا کي انهيءَ مندر ۾ پوڄا پاٺ ڪري، پوءِ ڇيچ سان گڏ روانو ٿيڻو هو. سارنگا جو سنيهو سڻي، سڏونت سج لٿي ئي اچي ديويءَ جي مندر ۾ ويهي رهيو. اڌ رات گذري ويئي، ڪتيون ڪاپار آيون، لڏو لڙي ويو، ٽاڻو ٽري ويو، پر محبوب ماڳ نه آيو. سڏونت کي انتظاريءَ جون گهڙيون وڏيون ٿي پيون. هر هر مندر جي دروازي ڏانهن ٿي نهاريائين پر پوڄارڻ جو پتو ڪونه پيو. بيقراريءَ وچان پنهنجي هجر جي هيٺ ۾، پڪل سبيان، ننڊ واري گولي کائي ويهي رهيو. سڏونت سمجهو ته جاڳ واري گوري ته کان، پر يار جي خيال ۾ خبر ڪانه پيس، ۽ ننڊ واري گوري کائي ننڊرا ديويءَ جي گود ۾ الوٽ ٿي سمهي رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ سارنگا به ڇم-ڇم ڪندي آئي، تنهن پنهنجي سڄڻ کي گهٽو ئي

اٿلايو پٿلايو، پر سڏونت ڪي سار ڪانہ ٿي. نيٺ، وقت پرجي آيو، ۽ سارنگا پنهنجي محبوب جي هٿ تي هيٺين ڳاهہ لکي، چڇ سان ڳڏ رواني ٿي ويئي:

”پاري ننگر ڪان پڌاري، ڪرجو ڀڳوئا ويس،
جنهن گهر ناريل رونڪڙو، تنهن گهر ڪرجو آليک“.

صبح جو جڏهن سڏونت ڪي جاڳ ٿي، تڏهن گهڻو ئي ارمان ٿيس. پوءِ پنهنجن هٿن تي سارنگا سان ملڻ جو ڏس پتو لکيل ڏسي، جو ڳياڻو ويس ڪري، گهوڙي تي چڙهي آئي هليو.

تڻ پر تو پسم لکيا، هٿ م ليئا ڪير،
سارنگا تيري ڪارڻي، ڪريو ويس فقير.

ڏند ڪٿائن مان ڏس ملي ٿو تہ پاري ننگر جي پدمڻي، اڄين ڏانهن آسهندي، پارڪر جي ايندڙن ويندڙن کي سڏونت جون نشانيون ڏيندي ويئي. هڪ جاءِ تان لنگهندي، هڪڙو ريپاري سينهن ڏهي رهيو هو. جيئن ئي سارنگا جو حسين چهرو ڏٺائين، تيئن ويچاري جون اکيون سارنگا ڏانهن ڦاٽي ويون. سارنگا ان کي ڏسي چيو:

”پاراٽي را رائيڪا، تارو ڏوڏ ڊوراٽو جاءِ،
سڏونت آئي ايم ڪهي، سارنگا روتي جاءِ“.

[اي پارڪر جا ريپاري، تون اکيون ڦاڙي نہ نهار،
ڏس تہ تنهنجو کير هارجي رهيو آهي! مهرباني ڪري،
سڏونت اچي تہ چئجانءِ، سارنگا روئندي پيئي وڃي.]

سارنگا جي چيچ نيٺ وڃي هڪڙي پپر جي وڏي وڻ هيٺ ڊاهو ڪيو. سڏونت جو پنيان پئي آيو، سو وجهہ ڏسي اُن وڻ تي چڙهي لڪي ويهي رهيو. اڌ رات جو سڏونت جي اکين مان هڪڙو لڙڪ ڪري، اچي سارنگا جي ڳل تي پيو، تڏهن سارنگا چوڻ لڳي:

”آنبو جهڙي آنبلي، پچي نو سَر هار،
رس چس تو سڀ چکيا، هاڻ ڪيئن روئين گينوار!“

[اي انب جا وڻ، تون ڇو رس هاري منهنجي نو سَر هار ڪي پسائي رهيو آهين: تو تہ اڳي گهڻوئي رس چکيو آهي، اڙي سورک، هاڻ هن وياي ڇو روئي رهيو آهين؟]

روپا شاهہ سيٺ جي ڌيءَ، سارنگا جي ڏير، اهو ڏوهيڙو پڙهي ورتو هو، تنهن صبح جو پنهنجي ڌيءَ کي چيو:

”ڪانچوئو ڪَس مئيو، سارون پرائو سري،
وِيرا، مين تنان برجيئو، پاپي ناهہ ڪُسري“.

[اي ڌيءَ، پاپيءَ جو پائڻ وارو ڪپڙو ۽ اوڍڻ جو سارون (ريشمي وڳو) سمورو سَرن سان پرجي ويو آهي، منهنجي سمجهہ ۾ تہ ائين ٿو اچي تہ پاپي خيرن ۾ نہ آهي.]
تڏهن سارنگا چوڻ لڳي:

”پودو ڪپڙو پتهؤ رنگو، سبڻ وارو اڍنگ،
نڙ آڙ ڏانڪا ڏنّيا، آرس موڙندي انگ.“

[منهنجي پائڻ وارو ڪپڙو هڪ تہ گهڻن ڏينهن جو سڙيل آهي، ۽ ٻيو وري سبڻ وارو درزي اڍنگو هو؛ آرس موڙيندي ٽانڪا ٽٽي پيا، تنهنڪري ڪپڙن ۾ سَر آهن.]

اهڙيءَ طرح، ٿورن ڏهاڙن بعد ڇچ آجين پهتي. سڏونت ۾ پنڌ ڪندو پٺي آيو. سندس پنهي هٿن تي محبوب جون ڳاهون لکيل هيون، تنهنڪري جنهن ۾ تلاءَ تي ويو ٿي، جانورن وانگر منهن سان پاڻي ٿي پيتائين. آخر سڏونت ۾ وڃي آجين پهتو. جوڳيءَ جو ويس ڪري، سارنگا جي ساهرن جي گهر جو ڏس پتو پڇي، وڃي گهر جي دروازي وٽ الک جڳايائين. سارنگا سون جي ٿالهہ ۾ موتي ڀري، جوڳيءَ کي

دان ڏيڻ آئي. پنهنجي جون نظرون هڪ ٿيون. ٿالهم سارنگا جي هٿ ۾ ٿي رهجي ويو، ۽ ڪانگ اچي موتي چڳڻ لڳا. آجين ننگريءَ جو راجا هيءُ لقاءُ پنهنجي اوچي محل ۾ ويهي ڏسي رهيو هو، تنهن پنهنجي راڻيءَ کي چيو:

”اس ننگري ۾ مورک وسي، چتُر وسي نہ ڪوءِ،
ڪاگا موتي چڳ گيا، ڪؤڪ نہ ڪري ڪوءِ.“

راڻيءَ جواب ڏنو تہ ائين نہ آهي، بلڪ:

”اس ننگري ۾ چتر وسي، مورک وسي نہ ڪوءِ،
پالاپڻ ري پريتڙي، سيٽ مبلاپو هوءِ.“

پنهنجي محبن جو آتي ٿي ساهہ نڪري ويو، ۽ هيءُ پريمي جوڙو، پاڻ ۾ ملي، هميشه لاءِ هڪ ٿي ويو. هي روايت آهي تہ سارنگا راجپوتانا جي ويٺل هئي، ۽ سڏونت پڻ آتي جو ئي باشندو هو. سارنگا پاري ننگر ۾ روپا شاهہ نالي سيٽ سان پرڻايل هئي. هيءَ روُپوَنت رمڻي، راجپوتانا مان رواني ٿيندي، پنهنجي سڄڻ سڏونت کي اجهو هيٺيون سنيهو ڏيندي وئي:

”پاري ننگر پنت گهڻو، سوڍانڪي رو ديس،
وهياو ورجي والما، جوڳي سندي ويس.“

جين ڌرم جا آثار

پاري ننگر، گوڙيءَ جا ڏهرا ۽ ستي ڏهرا (پارڪر) ۾ جين ڌرم وارن جا خاص مندر هئا. آبو ۽ ان جي آسپاس بہ جينين جا مندر آهن. پارڪر جينين جو وڏو ۽ خاص مرڪز هو، جتي مندر سان گڏ لاڳو هڪڙيءَ خاص جڳهہ ۾ سندن تبليغي اجلاس ٿيندا هئا. اج تائين اها جڳهہ موجود آهي، جنهن جي پٿرن تي ڌرمي نيتائن جون تصويرون نڪتل آهن.

جين ڌرم جا ڪُل چوويهہ پيشوا يا ڌرم-نيتا ٿي گذريا آهن، جن جا نالا هيءَ آهن: (١) رشڀ ناٿ، (٢) اجيت ناٿ،

(٣) ساميو، (٤) اپنيدن، (٥) سُمتي، (٦) پدم پر ڀا، (٧) سُپِترشو، (٨) چندر پر ڀا، (٩) پشپ دلت، (١٠) سيتل، (١١) شري انشانات، (١٢) واسو پؤجيه، (١٣) وِسل، (١٤) اننت، (١٥) ڌرم، (١٦) شانتي، (١٧) ڪُنٿو، (١٨) ارا، (١٩) ملي، (٢٠) مُني سُورت، (٢١) نيمي، (٢٢) نيمي، (٢٣) پارسو نات، ۽ (٢٤) ورڌمان، جو 'مهاوير' جي نالي سان مشهور ٿيو. مهاوير، گوتم ٻڌ جي زماني ۾ ٿي گذريو آهي، ۽ سندس ديهانت عيسوي سن کان ٥٣٦ ورهيه اڳ ٿيو. هو جين ڌرم جو باني هو — جيتوڻيڪ جين ڌرم وارن جو چوڻ آهي ته سندن ڌرم ان کان به ڪي صديون آڳاٽو آهي.

جين ڌرم جي مٿين چوويهن ڌرم - نيتائن مان يارهين نمبر، شري "انشانات" جو جنم سنڌ ۾ ٿيو. سندس پيءُ جو نالو وشڻ، ۽ ماءُ جو نالو وشني هو. انشانات ساريءَ سنڌ ۽ هند ۾ جين ڌرم جو زبردست پرچار ۽ ڦهلاءُ ڪيو. ڪيس پنهنجي زماني ۾ اهوئي پد حاصل هو، جيڪو مهاوير کي سندس سمي ۾ حاصل هو. انشانات عيسوي سن کان اٽڪل پندرهن سؤ سال اڳ جو آهي. جيئن موهن جي دڙي جو سمو پورو ٿيو، جين ڌرم جي شروعات ٿي. اڄ ڪيس ساڍا ٽي هزار ورهيه گذري چڪا آهن. سندس رهڻيءَ ڪرڻيءَ سنڌ تي ضرور اثر ڪيو هوندو. سندس ديهانت اولهه بنگال ۾ ٿيو.

ڪاجلاسر تلاءُ

پاري نگر جي سيٺين، تمام گهڻي خرچ سان، هڪڙو وڏو تلاءُ ٺهرايو هو، جنهن جو نالو "ڪاجلاسر" تلاءُ هو. پاري نگر جون پدمڻيون صبح جو سوير اچي آن تلاءُ ۾ منهن ڌوئينديون هيون. آنهن مِرگهه - نيڻين جي اکين ۾ ايترو ته ڪجل هوندو هو، جو سموري تلاءَ ۾ ڪجل جا ڪارا ڪارا ليڪا ٺهي پوندا هئا ۽ سارو سرو ڪجل جي سهڻيءَ ريک سان رڱجي ويندو هو. جيئني استرين ۾ ڪجل وجهڻ جو خاص

رواج آهي. سندن وڏيون اکيون هروقت ڪجل سان ڀريل هونديون آهن، جيڪي ڳوري رنگ تي ڏاڍو سٺو ڏيکاءُ ڏينديون آهن. چون ٿا ته هڪ ڀيري پاري نگر جي هڪ مکيه سوڍي جو ڪنور صبح جو گهوڙي ڪي آن تلاءَ تي پاڻي پيئارڻ آيو. ڪيتريون ئي ڪجليون ان وقت تلاءَ تي منهن ڌوئي رهيون هيون ۽ پاڻي سمورو ڪارو ٿي ويو هو، تنهنڪري ان ڪنور ڪين گهٽ-وڌ ڳالهايو انهيءَ ڳالهه اوساڻن ۾ جڳو تاءُ پيدا ڪيو، ۽ هو پاري نگر کي ڇڏڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا. پاري نگر ۾ هڪ ارب-پتي اوساڙ، ڪاجل شاهه نالي رهندو هو، تنهن اهو ”ڪاجلاسر“ تلاءَ ٺهرايو هو.

ڪاڇبو پرمار

پاري نگر ۾ ڪاڇبو نالي پرمار رهندو هو، جنهن جي ڳالهه مگڻهار لوڪ ڏاڍي اُمنگ ۽ اُتساهه سان ڪندا آهن. روايت آهي ته ڪاڇبي پرمار کي سندس ڀاڀيءَ مهڻو ڏنو: ”ڏسان ته تون ڪاڇي گُد جي ڪماري پرڻجي ايندين!“ ڀاڀيءَ جي مهڻي ڪاڇبي جي ڪليجي تي ڀاري اثر ڪيو ۽ هڪدم ڪاڇي گُد جي ڪماريءَ کي هٿ ڪرڻ لاءِ، پنهنجا تمام ساٿي سنيرائي اُنن تي چڙهي روانو ٿيو. پاري نگر کي آخرين پرڻام ڪندي چيائين:

”ڀاڀڇ مهڻو مت ڏئي، مهڻو مٿي رو گهاءُ،
ڪا ڪماري لاوَ سان، تا آن پاڻي نان ناء“

[اي ڀاڀي، تون مهڻو نه ڏي. تنهنجي مهڻي منهنجو من چيري ڇڏيو آهي. هاڻ جيستائين ڪُماري نه آڻيندس، تيستائين اَنُ پاڻي حرام آهي!]

ڪاڇبو ۽ سندس ساٿي، پنڌ ڪندا، نيٺ گجرات پهتا ۽ گام جي گونديءَ وٽ هڪ تلاءَ وٽ اچي ڏيرو ڪيائون.

ڪاڇيي، هڪڙي واڻهڙوءَ کان ڪماريءَ بنسبت پڇا ڪئي.
واڻهڙوءَ جواب ڏنو:

"پَلو پُرش جو نه ڇُهي، نر جو نه ڳنهي نام،
اوڏي ڌئي نه آن" کي، نر نامي تمام،
ڪاڇيا تنهنجي هام، سن جي سن ۾ ئي رهي."

[اي پاري نگر ڏات جا پرسار، تو جنهن ڪامڻيءَ جو ذڪر ڇيڙيو آهي، سا مرد ماڻهوءَ جي پلئه کي نٿي ڇُهي، ۽ نه وري نر جو نالو وٺي ٿي — ايتريقدر جو نر نالي اناج کي به ويجهي نٿي وڃي! اي ڏات-پتي، تنهنجو مقصد هن حسين ۽ شوخ نازنين وٽان حاصل نه ٿيندو.]

رات جو ڪاڇيي پنهنجن سمورن اٺن کي ڪاڏي ۾ ڪستوري وجهي ڏني، ۽ ڳوٺ جي هوا کي ساسهون انهن کي ويهاريو. اٺن جو ٻوٿ بند ڪري ڇڏيائين، اسر ويلي انهن جا منهن کوليائين. اٺن اوڳارڻ شروع ڪيو، ته ڪستوريءَ جي خوشبوءِ ساري ڳوٺ ۾ پکڙجي ويئي. ان طرح، ڪاڇيي جي ساراهه ڪماريءَ تائين وڃي پهتي. پر ڪماري چوڻ لڳي: "ڪاڇيو جَمل جو هڪ 'ڪچئون' آهي." نيٺ ڳچ ڏينهن کان پوءِ، ڪاڇيي پنهنجي مراد ماڻي ۽ ڪماريءَ کي ساڻ ڪري ڳوٺ آيو.

پاري نگر جو ناس ٿيڻ

پاري نگر تي قدرت جو ڪوپ ڪڏهن ٿيو، تنهن بنسبت ڪا پڪي پروڙ ڪانه ٿي پوي. الائي اوسواڙن کي تاريخ سان عشق هو يا نه. چون ٿا ته جين ڌرم وارا پنهنجي پنهنجا ڪتاب پڙهڻ ئي ڪونه ڏيندا آهن. ڪي ڪتاب ان وقت هوندا، ته به زلزلي ۾ دٻجي ويا.

پاري نگر جي ناس ٿيڻ بابت به ڪيترين ئي دلچسپ ڏند ڪٿائون مشهور آهن. چون ٿا ته هن شهر جي راڄا پنهنجي

پٽ جو مڱڻو هڪ لوهار جي حسين ڌيءَ سان ڪرايو. پاري نن-گر ۾ ان وقت لوهارن جي اڪثريت هئي، ۽ منجهس نَوَ سؤ گهر رهندا هئا، جي شاهوڪار هئا. لوهار ڇوڪريءَ، ٻي ذات جو وَرُ قبولڻ ڪان انڪار ڪيو، پر قوم وارن ڪيس زوريءَ پرڻائڻ تي گهريو. تنهنڪري ڇوڪريءَ پاراتو ڏنو ته ”اوهين ڪڏهن به سُک سان ويهي نه سگهندؤ!“ ڇوڪريءَ جو پاراتو پورو ٿيو، ۽ لوهار سدائين پٽڪندا وتن. آخر، ٽڪرن جي ستائڻ تي، لوهار لڏي اچي گهوٽياري وٽ رهيا. ٻيءَ ڏند ڪٿا موجب، هن شهر ۾ هڪڙو درويش فقير رهندو هو، تنهن هڪڙي ڏينهن ڪنهن مقرر طلب جي خيرات لاءِ صدا هنئي، پر ڪنهن به سندس گهُر پوري ڪانه ڪئي. تڏهن هن بي اختيار چئي ڏنو ته ”سياڻي پاري ننگر ناس ٿيندو!“ فقير جو عرض اگهاڻو، ۽ ٻئي ڏينهن سارو شهر غرق ٿي ويو.

بهرحال قدرت جا ڪم نرالا آهن، ڪڏهن پاري ننگر هڪڙو آباد ۽ عاليشان بندر هو، ۽ اڄ اهو سارو پڙپانگ ۽ ويران ٿي چڪو آهي.

پوڏيسر

پدر يشر ننگري، جنهن کي هينئر "پوڏيسر" چئبو آهي، سا ننگر پارڪر کان ٻه ميل اتر-اوڀر هندي، ڪارونجهر جي هنج ۾ شو ٻيا ڏيئي رهي آهي. پدريشر جي جهونن کنڊرن جو پيڪو ڏسي، اثين ڀانئجي ٿو ته ڪو وقت هو، جو اتي ڪي تمام خوشحال انسان رهندا هئا. جاين جي بناوت ۽ آڏاوت کي ڏسي، سندن ڪاريگريءَ جو داد ڏيڻو پوي ٿو. الڪ جي الوپ مايا، پل پر ۾ باريڪ بستيون بڻائي، هندورن ۾ هيجائي ٿي، ته ڪن ۾ هزارين هستيون حيران ڪري، آسودن کي اجڙ ۽ برباد ڪري ٿي. هن وقت اهو اڳيون اوج ڪٿي؟ چند کنڊرن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نظر ڪونه ايندو. صرف سوڍن جا ٻه گهر آهن، جنهن سان پونجوجي سوڍو سچيار آهي، جنهن جي مائٽن انگريزن کي تمام گهڻي مدد ڏني هئي. سندن دوراندیشيءَ ۽ بهادري سببان، ڪرنل ايونس جي زوردار سفارش سان، سوڍي ڪاروُيا جي نالي ڇهه ايڪڙ جاگير مليل آهي.

نو ڪوٽي مارواڙ جي ڏوهيڙي مطابق، هانسي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ پاري ننگر ڪيو. ان جو پيو ڀاءُ پوڏو هو، جنهن اچي پوڏيسر وسائي. تنهن وقت ٽي هزار کن جيني واڻين جا گهر، ۽ ٻيا گهر راجپوتن جا پوڏيسر ۾ رهندا هئا. جيني واڻين جا ڏاهيل ڏهرا اڃا تائين قائم بيٺا آهن، سي ڏسڻ وٽان آهن. جيني واڻيا تمام شاهوڪار هئا، ۽ تخت نشين راڻي پوڏي کي خراج پڻ ڀريندا هئا.

راڻي پوڏي هڪ زبردست تلاءُ ٺهرايو هو، جنهن جو سچو ترو ٽامي جو هو. تلاءُ جي ڪناري تي هڪڙو زبردست

پٽر ٻيٺل هو، جنهن هيٺ هڪ هزار ڏيڍيون سولائيءَ سان ويهي سگهنديون هيون. تلاءَ ۾ هڪڙي خامي هئي، جو برسات جي موسم ۾ پاڻي سمورو ٻاهر هليو ويندو هو. جوتشين صلاح ڏني ته پوڏو راڻو جيڪڏهن پنهنجي ڪا پياري شيءِ قربان ڪندو ته تلاءَ مان پاڻيءَ جي ڦڙي به ٻاهر ڪانه ويندي. راڻي پوڏي، پرجا جي فائدي خاطر، وزير سان صلاح ڪري، تلاءَ جي ڪناري تي پنهنجي ننڍڙي نورنظر، ’نار ٽسنگهه‘ کي ٻلي چاڙهيو. هينئر آن تلاءَ ۾ ٻارهوئي پاڻي رهندو آهي. پوڏي جي مرڻ کان پوءِ گووندراءِ تخت تي ويٺو. پوڏيسر جي تلاءَ بابت وڌيڪ احوال اڳتي ايندو.

سلطان محمود غزنويءَ جو پوڏيسر وٽ ٽڪڻ

سلطان محمود غزنوي، جڏهن سومنات تي ١٠٢٦ع ۾ فتح حاصل ڪري واپس غزنويءَ آيو ٿي، تڏهن پاٽڻ جي راجا ڀيم ڏيو ۽ اجمير جي راجا ويسرڏيو جي وچ ۾ لڙائيءَ جي خبر پئي، هن پنهنجو ارادو ٿر مان لنگهڻ جو ڪيو. ڪڇ جي رڻ مان لشڪر جي پاڃي وڃڻ ڪري، ڪين آچ تمام گهڻو هلاڪ ڪيو. آخر، پاڻيءَ جي ڳولا ڪندي، اچي هڪڙي وڏي تلاءَ وٽ نڪتا. اهو پوڏيسر جو تلاءُ هو. محمود پوءِ تلاءَ جي ڪناري تي ٻه ڏينهن منزل انداز رهيو، ۽ نشانيءَ طور آتي هڪڙي ’ڪڙوٽ‘ تيار ڪرائي ويو، جنهن کي پوءِ محمود بيگڙي مسجد جي صورت ۾ آندو. ان جو احوال اڳتي ايندو.

راڻو چندن

گووندراءَ جي مرڻ بعد، سندس پٽ راڻو چندن تخت تي ويٺو. راڻو چندن مها اُپڪاري ۽ مُلڪان ملڪ مشهور ٿي گذريو آهي، جيڪو مسلسل چوويهه سال اُٺميو دان ڏيئي پوءِ ڏندڻ ڪندو هو.

هوڏ نہ ڪئي هندن، سمو نمايو سيس،
ڪروڙ ڏيئي ڏندڻ ڪري، چندن ورس چوويس.

ڪاشيءَ جي هڪڙي پنڊت جو نبيرو آجين جهڙيءَ آجليءَ نگريءَ کان نہ ٿيو. نہ وري ٻاڏڻ جي راجا کي پرک پيئي. مگر آن پنڊت جو پورو انصاف اسان جي سنڌ جي پياري ٿر پاڳي پارڪر جي راڻي چندن ڪيو.

راڻو چندن دان جي پرتگيا کان اڳ ۾ ڪوڙهہ جهڙي موذي مرض ۾ مبتلا هو. ڪوڙهہ جهڙي نُگري بيماريءَ کان نجات نہ ملڻ سبب هو ڪجهہ ڏينهن ڪيرٿي گيو، تعلقي مٺيءَ ۾ وڃي رهيو، جتي مڪواڻن جي حڪومت هئي ۽ ڪيسر مڪواڻو راڄ ڪندو هو، (ڪيسر مڪواڻو، همير سومري سان لڙائي ڪندي مارجي ويو.) هڪ ڏينهن هڪڙو فقير گهمندو ڪيرٿيءَ ۾ آيو، جنهن چيو تہ پوڏيسر جبل جي چُر ۾ ''الک واوَ'' (يعني ڳُجهو کوهہ) آهي، تنهن مان ڪو پاڻي وٺي اچي ۽ چندن کي غُسل ڪرائي تہ ڪوڙهہ ڇڏي وڃي. ويرو گويل، جو چندن جو ساٿي هو، تنهن اِهو ڪم پاڻ تي هموار ڪيو. ويري گويل گهڻيءَ کوجنا بعد الک واوَ منجهان پاڻي آڻي، چندن کي غسل ڪرايو، تہ چندن بلڪل چڱو ڀلو ٿي ويو.

راڻي چندن، پڻياڻي ذات جي، جيسلمير جي مهاراجا جي ڪنيا سان شادي ڪئي هئي، اها پڻياڻي هڪ نيڪ ۽ ڌرماتما ناري هئي. جڏهن بہ راڻو چندن ڪيڏانهن ٻاهر ويندو هو تہ هوءَ هڪڙي جوتش ودِيا جي ڄاڻوءَ برهمڻ کان هر روز پڇا ڪندي هئي تہ 'راڻو هن وقت ڇا ڪندو هوندو؟ برهمڻ کيس ٻڌائيندو هو تہ 'راڻو فلاڻي هنڌ فلاڻو ڪم ڪري رهيو آهي، وغيره.' برهمڻ جون ڳالهيون، تجربي جي بناءَ تي، سڀ سچيون نڪرنديون هيون. هڪڙي ڏينهن راڻو چندن ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر ويو، تہ آن جوتشي برهمڻ کي بہ ساڻ وٺي ويو. پڻياڻيءَ جڏهن دستور موجب برهمڻ کي طلب ڪيو،

تہ برهمڻ جو پاڻ اچي حاضر ٿيو، جنهن کي جوتش جي علم جي خبرڪا خبر هئي. ڀنياڻيءَ برهمڻ جي پاڻ کان بہ راڻي چندن بابت ساڳي پڇا ڪئي. هن بنا سوچ ويچار جي ڪٽي جواب ڏنو تہ 'راڻو صاحب گذاري ويو!' ڀنياڻيءَ اها ڳالهہ ٻڌي اهڙي تہ ڏک ۾ وڃي ويئي، جو وڌيڪ ڪجهہ بہ ڪونہ ويچاريائين ۽ بي علم برهمڻ تي اعتبار ڪري، هڪدم اگني تيار ڪرائي، ستي ٿيڻ لاءِ ڪٽي مچ ۾ ٽپو ڏنائين. ايتري ۾ راڻو چندن اچي رهيو هو، تنهن هڪل ڪئي. پر ڀنياڻيءَ جو سرير جلي خاڪ ٿي چڪو هو. اڄ ڏينهن تائين ڪارونجهر جبل ۾ آلهندي پاسي جيڪا ندي نڪري ٿي، آن کي "ڀنياڻي ندي" ڪري ڇيو آهي، ڇاڪاڻ تہ ڀنياڻي راجپوتڻ آن نديءَ واري هنڌ ئي ڏاڍهہ چڙهي ستي ٿي هئي. ان وقت راجپوتن جا گروُ راجگُر برهمڻ هئا، پر هن واقعي کان پوءِ سوڍن شر مالهي برهمڻن کي گروُ تسليم ڪيو، جي اڄ ڏينهن تائين هليا اچن. سوڍن، راجگرن کي ڪڍي ڇڏيو. راڻي چندن جو چاهہ پنهنجي راڻيءَ سان ڏاڍو هو، تنهنڪري سندس ستيءَ ٿيڻ بعد دک ۾ گذارڻ لڳو ۽ نيٺ ان ڳڻتيءَ ۾ حڪومت ڇڏي ڏنائين.

دشمنن کان بچاءَ خاطر، ڪارونجهر جبل ۾، راڻي چندن هڪڙو زبردست قلعو ٺهرايو هو، جنهن کي "چندن گڍ" چوندا آهن. لڙائيءَ جي وقت راجپوت ان قلعي ۾ ويهي دشمن سان مقابلو ڪندا هئا. تروٽ جي لڙائيءَ وقت ڏيسا فوج جي توبن آن قلعي کي ڊاهي ڇڏيو آهي، پر اڃا بہ ڏسڻ جهڙا نشان آهن.

راڻي چندن جو اولاد

عام روايت موجب، ۽ ڪن ليکڪن بہ لکيو آهي تہ راڻي چندن جا ٻہ پٽ، 'سائر' ۽ 'نير' نالي هئا، جيڪي زبردست ڏاڍيل هئا. مگر هيءَ ڳالهہ ٻي آهي، جا هيٺينءَ ريت آهي:

چنپانير نگريءَ جو راجا چندنسين هو، جنهن کي
ملائگيري نالي راڻي هئي. قسمت جي چڪر سان هنن کان
راڄ هليو ويو، تنهنڪري راجا چندنسين پنهنجيءَ راڻيءَ ۽
ٻن پٽن سميت جهنگ ڏانهن هليو ويو. جهنگ ۾ رُلندي،
راجا چندن کان پنهنجا ٻه پٽ، نالي سائر ۽ نير، جدا ٿي ويا.
سائر ۽ نير رات جو هڪ وڻ هيٺ سُتا پيا هئا ته هڪڙي
نانگ سائر کي ڏنگي وڌو ۽ هو بلڪل بيهوش ٿي مُڙدي
سمان ٿي پيو. ننڍي ڀاءُ ڏٺو ته سائر مري ويو آهي، سو ان
جي جدائيءَ ۾ روئندو، هڪڙي شاهي رستي ڏانهن رخ رکي
اُٿي هليو. جنهن رستي تان نير وڃڻ وارو هو، تنهن شهر جي
بادشاهه کي اولاد ڪونه هو، تنهنڪري ان ڏينهن هن ڍنڍورو
گهمايو ته صبح جو سوير جنهن جي ڳچيءَ ۾ هاٿي گلن جي
مالها وجهندي، ان کي پنهنجو راڄ ڀاڳ سونپيندس. صبح
جو سوير نير اُن شهر جي دروازي وٽ پهتو ته هاٿي اچي
نير جي ڳچيءَ ۾ گُلن جي مالها وڌي، ۽ بادشاهه نير کي
سمورو راڄ پاٽ لکي ڏنو. اهڙيءَ طرح نير بادشاهه ٿي ويو.
ٻئي طرف، جهنگ ۾ صبح جو هڪڙو جوڳي اُتان لانگهائو
ٿيو، جتي نانگ جو ڏنگيل سائر بيهوش ٿيو پيو هو. جوڳيءَ
ڪنهن ٻوٽيءَ جي وسيلي ڪيس سجاڳ ڪيو. پوءِ سائر به
رلندو رلندو، ان ساڳئي شهر ۾ اچي، ڪو ڌنڌو ڪرڻ لڳو.
پر نير جي بادشاهيءَ جي ڪيس ڪا سُڌ ڪانه هئي.

راجا چندن کان ملائگيري به جدا ٿي ويئي هئي-
ڪاٺين وڪڻندي، ان جو حُسن ڏسي، هڪڙو سامونڊي واپاري
ڪيس زوريءَ ڀڄائي ويو هو. ملائگيريءَ ان رهزن واپاريءَ کي
وچ درياءَ ۾ پاڻيءَ جي سپرد ڪري ڇڏيو. سائر کي ان
سموريءَ ڳالهه جي سڌ هئي. ڪن ڏهاڙن بعد نير ڍنڍورو
گهمايو ته جيڪو ماڻهو "چندن - ملائگيريءَ" جي ڳالهه درٻار
۾ ڪري ٻڌائيندو، تنهن کي موتين جو ٿالهه انعام ڏنو ويندو.

سائر ڪليل ڪڇهريءَ ۾ چندن-ملائگيريءَ جي سر ٻيتي ڳالهه ڪري ٻڌائي. نير اها ڳالهه ٻڌي، پنهنجي پاءُ ڪي سچاتو ۽ پوءِ ماءُ ۽ پيءُ جي ڳولا ڪرائي، انهن ڪي ٻه آڏي پاڻ وٽ رهايو. تنهن ڪان پوءِ سڀ آنند سان خوش گذارڻ لڳا.

ڪِٿ چندن، ڪٿ ملائگيري، ڪِٿ سائر، ڪٿ نير،
جتّ جڏ وِ ٻتي پَڙي، سؤسائي گيو سريـر.

روايت آهي ته راڻي چندن پنهنجي پياريءَ ۽ ڌرماتما راڻيءَ جي سَتي ٿيڻ بعد راڄ ڇڏي ڏنو، ۽ ڪوڙهه جي بيماريءَ وقت، ڪيرٿيءَ ۾ سڪواڻن وٽ رهيو هو، تن جي ٿوري لاهڻ لاءِ سڪواڻن کي حڪومت لکي ڏني هئائين.

ڪيرٿيءَ جو ڪيسر سڪواڻو

ڪيرٿي، مٺي تعلقي ۾ چوڏهن ميل ڏکڻ ڏانهن آهي. منجهس ٻَستي راجپوتن جي آهي. اڳي مٺي تعلقي جي ڪڇ رياست ۾ شامل هئڻ ڪري، ڪيرٿي پڻ ڪڇ رياست ۾ هئي. ان ۾ وياس نالي هڪ بهادر سردار رهندو هو. مرڻ مهل، بستري تي ليٽيل وياس جي گهٽيءَ بيقراريءَ ۽ ملولائيءَ کي ڏسي، سندس ننڍي پٽ ڪيسر پڇيو ته 'اي پتاجي، توهان جي دل ۾ ڇو آنڌمانڌ ٿئي ٿي، ۽ من ڇو وياڪُل ۽ تڙڦندو نظر اچي ٿو؟ مهرباني ڪري سموري ماجرا جو کولي بيان ڪريو.' اها ڳالهه ٻڌي، اجل جي ويجهو آيل وياس چوڻ لڳو ته 'اي پُٽ، سنڌ ۾ منهنجو هڪ دشمن، همير سومرو رهي ٿو، جنهن جي راڄڌانيءَ جي کهڙي ڳالهه ڪجي، نهايت سندر ۽ رمڻيڪ آهي. ان سان لڙائي ڪرڻ جي منوڪامنا پوري ٿي نه سگهي آهي، تنهنڪري منهنجو من وياڪُل ۽ تڙڦي رهيو آهي. اوهان مان ڪوبه، همت ۽ طاقت ساري، همير سومري جا سوا سؤ سهڻا گهوڙا چورائي آڻي پنهنجن پائن ۾ ورهائيندو، ۽ اهڙو مون کي وچن ڏيندو، ته منهنجو جيءُ شانت ٿيندو.' ان وقت وياس جي اڳيان سندس ڪترا پٽ پوٽا،

پاڻ پرات ويٺل هئا، مگر ڪنهن کي به همير سومري جي گهوڙن کي هيري اچڻ جي جرات ڪانه ٿي. نيٺ پڇاڙيءَ جو ڪيسر جهالو، جو سيڻي ڪان ننڍو هو، تنهن پيءُ جي اِڇا پوري ڪرڻ جي پرتگيا ڪئي ۽ پيءُ جي هٿ ۾ پاڻي ڏنو، تہ هڪدم وياس جو پراڻ- پکيئڙو پڃري مان آڏامي ويو.

ٿورن ڏينهن بعد پيءُ جي ڏنل پرڻ کي پاڻي ڏيڻ لاءِ ڪيسر سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو. هن پنهنجي عزيزن خويشن کي لڙائيءَ تي هلڻ لاءِ للڪاريو، پر سنڌ هلڻ لاءِ سيئي پيڙ ڪري ويهي رهيا. تڏهن ڪيسر اڪيلو پنهنجي طاقت تي وشواش رکي سنڌ ۾ آيو، ۽ همير جا سوا سؤ گهوڙا چورائي اچي پاڻن کي ورهائي ڏنائين. پر همير سومرو عيش ۽ آرام ۾ محو هو، تنهن گهوڙن بابت پڇا ڪا به ڪانہ ڪئي. تڏهن ٻئي وقت ڪيسر، همير سومري جا سنڌونديءَ جي ڪناري تي ويٺل ست سؤ سهڻا آٺ چورائي، پنهنجن پاڻن کي ورهائي ڏنا. ان وقت به عيش جي نشي ۾ مدهوش سومري ڪا به سڌ نہ رکي. ٽئين وقت ڪيسر جهالي، امر ڪوٽ تي چڙهائي ڪري، هڪ سؤ ويهہ سندر ۽ حسين سو ريون آڻي، هڪ- هڪ سومري پنهنجن عزيزن کي ورهائي ڏني. تڏهن عياش سومري ٿوري اک کولي ۽ پنهنجن صلاحڪارن کي ڪيسر ڏانهن موڪليو تہ سومريون واپس ڏئي. جواب ۾ ڪيسر چوائي موڪليو تہ ”اهي اسان جون استريون ٿي ويون آهن، تنهنڪري سومرين جي پچر ڇڏي ڏئي.“ اهڙي اڏنگي جواب ملڻ بعد، ڏهہ سال ٻيا بہ گذري ويا. تنهن کان پوءِ همير پنهنجي هڪ قاصد کي ڪيسر ڏانهن موڪليو تہ ”توسان لڙائي ڪرڻ جي مون کي ڏاڍي خواهش آهي، پر تنهنجو ملڪ ڪڪرن وارو آهي، تنهنڪري لشڪر جي خوراڪ جو ڪهڙو بندوبست ٿي سگهندو؟“ ڪيسر جواب ڏياري موڪليو تہ ”خوراڪ جي لاءِ تون فڪر نہ ڪر، مان هڪ هزار ايڪڙ ۾ ڪڻڪ پوکايان ٿو،

تنهن سان تنهنجي لشڪر جو گذران چڱيءَ طرح ٿيندو.“ آخر، هڪ سال کان پوءِ، همير سومرو ڪيرتي گڏ تي چڙهائي ڪري آيو. ٻئي ڌريون ڏاڍي بهادريءَ سان وڙهيون. نيٺ همير سومري ڪيسر کي ڪيرائي، سيني ۾ ڪٽاريءَ جو اهڙو ته اونهو گهاءُ ڪيو، جو ارڙهن فوٽ ڪيسر جو جسم زمين تي ڌڙ هيٺ ڪري پيو، ۽ همير جي جيت ٿي. هڪ سؤ ويهه سومريون اگنيءَ ۾ جلي ڀسم ٿيون. ڪيسر جي پٽ هرپال، پاڻ ۾ راجا ڪرڻ وٽ وڃي پناهه ورتي. هرپال، ڪرڻ واگهيلي وٽ رهي، پنهنجي هوشياريءَ ۽ چالاڪيءَ سان ڪيترا دفعا لڙائيءَ ۾ ڪرڻ کي بچايو. هڪڙي ڏينهن ڪرڻ راجا کيس چيو ته ”تون هڪڙيءَ رات ۾ جيترن ڳوٺن ۾ ڦيري ايندين، اهي سب ڳوٺ توکي بخشش ڪيا ويندا.“ هرپال فقط هڪڙيءَ رات ۾ ٻه هزار ڳوٺ ڦيري آيو، ۽ ڪرڻ کي انجام پٽاندر اهي ڳوٺ هرپال کي ڏيڻا پيا. هرپال پنهنجي راڻيءَ کي وٺي وڃي ڀال شهر ۾ رهيو— ۽ پوءِ اهو شهر ”ڀال“ ضلعو بڻيو.

ٻريل مڪواڻو

راڻي چندن جي وڃڻ کان پوءِ، ٻريل مڪواڻي اچي پارڪر تي قبضو ڪيو. هن ڪجهه وقت تائين بادشاهي ڪئي. تنهن کان پوءِ رتي ڪوٽ کان ميگهه سينڌل وٽ آيو. ميگهه سينڌل چيو ته ”بادشاهي پرمارن جي، ۽ ڪائين مڪواڻا!“ تنهنڪري هُو ٻريل مڪواڻي کي مارڻ جا گهاٽ پيو گهڙيندو هو. هڪڙي ڏينهن هن ڌنراج نالي گونگڙيءَ جي چارڻ سان مڪواڻي کي مارڻ جي صلاح ڪئي. ڌنراج چيو ته ”اسان کي سوين جا چارڻ لکي ڏيو، ته صلاح سهڻي ڏيانو.“ ميگهه سينڌل ڌنراج چارڻ جو اهو شرط پورو ڪيو. پوءِ ڌنراج چيو ته ”ٻريل مڪواڻو روز سج اڀرڻ کان اڳ ۾ ٻانڌيءَ تي ديويءَ جي پوڄا لاءِ اڪيلو بغير هٿيارن جي وڃي ٿو: اوهين ان وقت

واٽ تي ڪيس ماري، پارڪر تي قبضو ڪري ويٺو. چارڻ جي صلاح وٺي، سينڌل، ڊريل ڪي ماري پارڪر تي قبضو ڪيو.

ڪارونجهر تنان ڪٽ جس، ڪجڪسي ميڙيو ڪاج،
ڊريل مڪواڻو مارائوتان، ڏوڙ ڪاڏي ڏنراج.

سينڌلن جي پارڪر تي حڪومت

پوءِ اچي ميگهه سينڌل پارڪر تي راڄ ڪيو:

سينڌل سوڍي ناس ڪيجيو، رتي ڪوٽ راڻو،
ميگهه پارڪر ڪٿيو، ماري مڪواڻو.

ميگهه سينڌل جي وقت ۾ دهليءَ جي بادشاهن جون وقت بوقت پارڪر تي ڪاهون ٿينديون هيون، تنهنڪري ميگهه سينڌل ساري پارڪر ۾ فرمان ڦيرايو ته سڀ ماڻهو پنهنجا گهر وڃي جبل ۾ ٺاهين، ته جيئن دهليءَ يا احمدآباد جي بادشاهن کي ڪابه خبر نه پوي ته پارڪر ۾ ڪوبه ماڻهو رهي ٿو يا نه. حڪم جي ترت تعميلات ڪئي ويئي، ۽ ماڻهن پنهنجا گهر وڃي جبل ۾ ٺاهيا. اڄ ڏينهن تائين آنهن گهرن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جهونو ڪاسبو، گارڙيو، ونڊرو، ڏونگري، راڻپر وغيره، سڀ جبل ۾ ڳوٺ هئا. فقط هڪ سورو چارڻ، ڳوٺ سوراچند جو، تنهن چيو ته "مون وٽ سال جڄيو آهي، تنهنڪري مان نه ويندس." ڳوٺ سوراچند تي ٿالو به سوري چارڻ تان پيل آهي. اڄ ڏينهن تائين ان جي ڪوٺايل کوهه کي "سوريو ڪوئو"، ۽ تلاءَ کي "سوريو تلاءَ" چوندا آهن.

احمدآباد جي بادشاهه جي پارڪر تي ڪاهه

ميگهه سينڌل ڪان پوءِ، سندس پٽ پنراج سينڌل گاديءَ تي ويٺو. پنراج سينڌل، ڪارونجهر جبل ۾ ساڙدري ڪان مٿيرو هڪ قلعو ٺهرايو، جنهن کي "پنراج گڍ" چوندا آهن. قلعي جا نشان اڄا تائين ظاهر آهن. سندس ڏينهن ۾، احمد آباد

ڪان جڏهن گجرات جي احمد شاهه پارڪر تي چڙهائي ڪئي، تڏهن ان کي ڪابه پهر ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. صرف سوراچند ۽ سوڍي جي جهوڙي هئي. بادشاهه جي لشڪر سوڍي جي واڻ کي وڃي گهيرو ڪيو، ۽ ان کي چيو ته ”اوهان جو راڻو هاڻي ڏيکار، نه ته تنهنجو سِر ڌڙ کان ڌار ڪيو ويندو.“ سوڍيو چارڻ ان لشڪر کان اجازت وٺي پنراج وٽ آيو، ۽ واڪو ڪري ڪيس چيائين ته ”راجپوت آهيو ته مون کي ٻڌايو ۽ هاڻي بادشاهه وٽ حاضر ٿيو.“ پنراج چيو ته ”اي چارڻ، مان ڪڏهن به بادشاهه وٽ حاضر نه ٿيندس: آءٌ پنهنجي سِسي وڍي ٿو ڏيانءِ، سا ڪٽي وڃ.“ ائين چئي، پارڪر جي هن بهادر راجپوت، تلوار سان پنهنجو سِر وڍي ڪٽي چارڻ کي ڏنو:

ڦگڻ ماس ورس آٺاڻو، تيٿ تيرس پُڌوار،
سينڌل سِر سماپيو، پَڇ ڏاري پنراج.

چارڻ اُن سوڍي جو سِر ڪٽي بادشاهه کي سونپيو، ۽ چوڻ لڳو:

”سينڌل نه هوي پنجٽا، وانڍي گام رو وير،
جنهن نيمايو نيلوُ ئو، ڪنيو ڪنڌ ڪرڙهير.“

بادشاهه بهادر راجپوت جو سِر ڏسي ارمان ۾ پئجي ويو ۽ پوئين پيرين احمد آباد پهتو.

پنراج جو اولاد، صابو سڻ وارا سينڌل آهن.

ڪاڄل شاهه ۽ ٻڄل شاهه

هيءَ ارب ـ پتي اوسواڙ، پاري نگر جا رهاڪو هئا. پاري نگر جي ناس ٿيڻ تي اهي پوڏيسر ۾ رهيا هئا. ڪن ڳالهين ۾ پوڏيسر جي سوڍن ۽ اوسواڙن جي پاڻ ۾ اڻبڻت ٿي پيئي هئي، تنهنڪري ڏياريءَ جي رات پنهنجن گهرن ۾ ڏيئا ٻاري گجرات ڏانهن هليا ويا، ۽ ويندي هي لفظ لکي ويا:

”ڪاجل ڏيکسو ڪوڙي، ويڄل واڏڙي.“

[هاڻ ڪجل صرف ڪپڙين (ڏيلين) ۾ ئي ڏسندا، ۽ ٻيڄل (وڄ) بادلن ۾ ئي چمڪندي ڏسندا.]

پوڙي ڏهرو

پوڏيسر ۾ هن وقت جيڪي ٻڌل ڏهرا نظر اچن ٿا، تن ۾ پوڙي ڏهرو ڏسڻ وڻان آهي. ان جي آنپن ٽيڻ جي هڪ دلچسپ ڪهاڻي آهي: پوڏيسر ۾ جين قوم جي هڪ مائي رهندي هئي، جا هرروز هڪ پوڙي سُٽ جي ڪتيندي هئي. ڪيترن سالن کان پوءِ آن سُٽ جي پئسن مان هُن اهو ڏهرو ٺهرايو. پوءِ ته مائيءَ وٽ اڪيچار ڌن اچي پلئه پيو. مائيءَ اهو سمورو ناڻو ڏهري جي مٿين گنبذ ۾ چڻايو. اوچتو مائيءَ جو مرتيو ٿيو، ۽ اهو ڌن آن گنبذ ۾ ئي پوريل رهجي ويو.

سڙين سال ڪن ڳالهين ۾ اٿبٽ هٺ ڪري، جڏهن جيني لڏي گجرات ڏانهن ويا، تڏهن آن مائيءَ جا چونپڙا ۽ ٻيو جيڪو سامان هو، سو ٻيم کٽي ويا. هڪ ڏينهن هڪ واڻئي آن مائيءَ جو لکيل چونپڙو پئي پڙهيو، ته ان ۾ لکيل هو: ”ماٿو وادي، مال ڪاڍي“ - يعني منهنجو مٿو وڍ، پوڙيءَ ڏهري مان مال ڪڍ. پوءِ اهو واڻيو مصنوعي طرح چريو ٿي، ڪي ڏينهن پوڏيسر رهندو هو. هڪڙي رات، وجهه وٺي، گنبذ ڪيرائي، ڌن کٽي، رفوچڪر ٿي ويو. اڄ ڏينهن تائين پوڏيسر جي ٻين ڏهرن جا گنبذ سلامت بيٺا آهن، ۽ پوڙي ڏهري جو گنبذ ڪيريل نظر اچي ٿو.

ڀوڏيسر جو تلاءُ

هيءُ تلاءُ ڀوڏي پرمار عيسوي ڇهين صديءَ ۾ ٺهرايو هو. ڀوڏي جو پورو نالو "پدريشر" هو، جنهنڪري ڀوڏيسر جو اصل نالو "پدريشر نگري" آهي. هن تلاءَ جي ويڪر ٻه سؤ فوٽ ۽ ڊيگهه اُن کان ٻيڻي آهي. اڳي ان جي ڪناري تي هڪ پٿر تمام ڊگهو ۽ ويڪرو بيٺل هو، جنهن هيٺ هڪ هزار ڍڳيون سولائيءَ سان ويهي سگهنديون هيون. هينئر اهو پٿر ڀورجي ويو آهي. آتي جي قديمي رهاڪن جو چوڻ آهي ته سؤ کن سال اڳ تائين هن پٿر جو ڪجهه حصو ڏسڻ ۾ ايندو هو. چون ٿا ته تلاءَ جو سچو ترو ٽامي جو هو، ۽ ان کي "ڀوُتن جو تلاءُ" ڪري ڪوٺيندا هئا. ان بابت عجيب غريب ڏند ڪٿائون مشهور آهن. تلاءَ جي ڪناري تي ڇهه-ست پٿر بيٺل آهن، جي اُنهن راجپوتن جي يادگيريءَ جا آهن، جي لڙائيءَ ۾ "جهونجهار" ٿيا آهن. پٿرن تي بهادر راجپوت، گهوڙن تي سوار ٿيل آهن، ۽ هٿن ۾ تلوارون ۽ ڀالا اٿن. هيٺان گجراتيءَ ۾ ڪجهه اکر لکيل آهن، پر پڙهڻ ۾ نٿا اچن، رڳو "ڪنجي" جو نالو ظاهر بيٺو آهي، جو تروٽ واريءَ لڙائيءَ ۾ انگريزن سان لڙيو هو. تلاءَ جي ٽورو هيٺ تمام جهوني زماني جو هڪڙو ننڍڙو شِوَ جو مندر ٺهيل نظر اچي ٿو، ۽ اُن جي پاسي ۾ مسجد شريف آهي. ڏاکڻي پاسي جينين جا چار ڏهرا اڃا تائين سلامت بيٺا آهن. هيءُ تلاءُ برسات جي موسم ۾ پرجي تار ٿي ويندو آهي، تڏهن ٻارهن مهينا پاڻي هلندو آهي. سلطان محمود غزنوي ٻه ڏينهن هن تلاءَ وٽ ٽڪيل رهيو، ۽ محمود شاهه بيگڙي ۽ سوڍن جي وچ ۾ جنگ هن تلاءَ وٽ لڳي هئي. هن تلاءَ کي "ڀوتن جو تلاءُ" چوڻ ڪري، گهڻا ماڻهو هتان رات جو ڪونه لنگهندا هئا.

پونڊيسر جي تلاءَ ۾ هوٿل پريءَ جو آستان

پارڪر واري ڀاڱي تان جڏهن سمنڊ سڪي ويو، تڏهن ڦهرين آتي سج ڏي سج لڳي پيئي هئي، ۽ سڄيءَ زمين تي وڏڪار ايتريقدر هئي جو ماڻهو هٿ ۾ هٿ ڏيئي، هڪٻئي کي ڏسي نه سگهندا هئا. چون ٿا ته ان وقت ڪارونجهر ۾ پريون رهنديون هيون. مشهور ”هوٿل“ پري، جنهن برت جو پيچ اوڍي ڄام سان پاتو، تنهن جو آستان به ڪارونجهر جبل ۾ هو. ڪي چون ٿا ته پونڊيسر جو تلاءُ ديون کوٽيو هو. اهو تلاءُ تمام وڏو هو، ۽ ان جي ڪناري تي هڪڙو تمام وڏو پپر بيٺل هو: پريون ان پپر تي ويهي راند ڪنديون هيون ۽ سنان ڪنديون هيون. برٽن صاحب لکي ٿو ته: هوٿل پدمڻي، اوڍي سان گڏجي، ٿرپارڪر ضلعي ۾ ڪارونجهر جبل ۾ ڪي سال گذاريا، ۽ ’جيسل‘ ۽ ’جکري‘ جو جنم به اتي ٿيو. جيئن ته هوٿل پدمڻيءَ جو واسطو ڪارونجهر سان آهي، تنهنڪري دلچسپيءَ خاطر ان جي مختصر آکاڻي هيٺ ڏجي ٿي.

هوٿل پريءَ جي آکاڻي

اوڍو ڄام، سما خاندان جو هڪ فرد هو. سمن تڏهن اڃا اسلام نه قبوليو هو. اوڍي ڄام جا مائٽ، مور ۽ منائي، سنڌ جا رهاڪو هئا. ۽ پوءِ سنڌ مان ڀڄي اچي ڪڇ ۾ رهيا. اتي به انهن ظلم ٻاري ڏنو، تنهنڪري انهن جو نالو ئي ”ڪيهر“ پئجي ويو. منائيءَ جي ٽينءَ پيڙهيءَ ۾ هوٿي ڪيهر پيدا ٿيو، جنهن جو پيو ڀاءُ اوڍو ڄام هو. سندس بهادريءَ جا ڪارناما ڪيراڪوٽ جي ٻچي ٻچي کي ياد هئا.

هڪڙي ڀيري، اٺن مهينن تائين ٻاهر رهڻ کان پوءِ، بهادر ۽ نيڪسيرت اوڍو گهر اچي رهيو هو، جنهنڪري هوٿيءَ جي محل ۾ بيحد آنند ڇانيل هو ۽ ان کي خوب سينگاريو ويو هو. اوڍي جي سواري، ڄام هوٿيءَ جي راڻيءَ ”سيلٽڏيءَ“ جي

ماڙيءَ هيٺان لنگهي، سڌي راڄ-محل ڏانهن هلي ويئي. ان وقت ميلڻڏي پنهنجا سهڻا ڏگها وار ماڙيءَ جي دريءَ وٽ سڪائي رهي هئي. پنهنجي ڏير اوڏي جي مرداني سونهن ڏسي، هوءَ سندس عشق ۾ گرفتار ٿي ويئي. بيقراريءَ وچان سڄي رات ڪيس ننڊ ڪانه آئي. صبح جو سج ايرڻ ڪان اڳ ئي، داسيءَ هٿان اوڏي کي پنهنجيءَ ماڙي ۾ اچڻ جي نينڊ موڪليائين. اوڏو، پنهنجي ڀاڀيءَ جو حڪم اکين تي رکي، هڪدم اچي رنگ محل ۾ حاضر ٿيو. راڻيءَ کي سيس نوائي، چيائين: "ماتاجي، پرڻام!" ميلڻڏي "ماتا" جو لفظ ٻڌي خفي ٿي، ۽ پوءِ ڏاڍيءَ خوشامد سان اوڏي کي چيائين:

"اوڏا نه ويهه اونڀري، هي پلنگ پيو،
آڌي رات آٿ تسان، اوڏو ياد ڪيو."

اوڏي ڀاڀيءَ جي بدليل اکين کي صحيح ڪري ورتو، ۽ جواب ڏنائين:

"هي پلنگ هوٿيءَ جو، هو منهنجو ڀاءُ،
تنهن جي تون گهر واري ٿئين اسان جي ماءُ."

پر ميلڻڏيءَ جي من ۾ اوڏي جي موهه اهڙو مچ مچايو هو جو بي حجابيءَ سان پنهنجي عشق جو اظهار ڪرڻ لڳي:

"چوڏهن ورس ۽ چار، اوڏا، اسان کي ٿيا،
نظر ڪٿي نهار، هيئون نه رهي هيڪلو."

پر اوڏو سچو راجپوت هو، سو پنهنجيءَ ويرنا ۽ سيرت کان هڪ انچ نه سريو ۽ چوڻ لڳو ته "ڀاءُ جي استري ماتا سمان آهي". راڻي غصي ۾ اچي چوڻ لڳي ته "هيئر ئي منهنجي منٿ مڃ، نه ته سپاٽي هن سرزمين لاءِ سڪندين!" اوڏو چوڻ لڳو ته "پرواهه ناهي. اهڙي ڀاري ڪلنڪ لاءِ پنهنجي جنم ڀومي، ڪيراڪوٽ کي ڇڏڻو پيم ته مون کي سؤ دفعا سويڪار آهي."

ٻئي ڏينهن، جيئن چام هوٿي محل ۾ گهڙيو تہ آجالي بدران انڌارو ڏٺائين. راڻيءَ هڪ انڌاري آسري ۾ وار کولي، ڪارا ڪپڙا ڪري، ليٽي پيئي هئي. اهو منظر ڏسي، هوٿيءَ جي پيرن هيٺان زمين نڪري ويئي. راڻيءَ کان پڇيائين تہ ”اڄ رنگ محل ۾ اونداهي ڇو آهي؟ تنهنجا سورهن سينگار ڪيڏانهن ويا؟“ راڻيءَ، مڪر ڪري، هڪ اونهي آه ڀري ۽ اوڍي جي خلاف هوٿيءَ جا ڪن ڀريا. هوٿي، استريءَ وس ٿي، ڪوڙيءَ ڳالهہ کي سچي سمجهي، اوڍي کي حڪم ڪيو تہ ”ڇئن پهرن اندر ڪيراڪوٽ ڇڏي وڃ!“ اوڍي ڀاءُ جو حڪم قبول ڪيو.

مييا ڀري مال، اوڍي آچارا ڪيا،
ڪيرا تو جُهار، ڪيهر هليو ڪڇ ڏي.

اوڍو چام، گهوڙي تي چڙهي، پنهنجيءَ جنم ڀوميءَ کي هميشہ لاءِ تياڳي، گجرات ڏانهن وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. گام جي گوندر وٽ، پنهنجي پياري وطن کي الوداع ڪندي، ڪيراڪوٽ جي ڏونگر کي چوڻ لڳو:

”ڪيرا تو جُهار، سؤ سؤ سلام سنهري،
تو نوَ لکو هار، اوڍي ويل نہ وسارج.“

ائين چئي، گهوڙي جي مُهاڙ گجرات ڏانهن ڪيائين، جتي سندس ماساتي ڀاءُ، ويسلڏي واگهيلو، پاٽڻ ۾ راڄ ڪندو هو.

ويسلڏي واگهيلي پنهنجي ڀاءُ اوڍي جو ستو آدرستڪار ڪيو، ۽ گذريل ڏک آهستي آهستي اوڍي جي اندر مان الوداع ڪرڻ لڳا. هڪڙي ڏينهن، اوچتو، واگهيلي کي جهونو ويري تَن تي تري آيو، ۽ اونهي آه ڀري، اوڍي کي چوڻ لڳو:

”ڪاوان وڏو ڪيڻ، ويسلڏي نسايو ڀر يو،
وڏو مستي ويڻ، نڪو ڀانيٽيا ٽٽيو.“

[اي اوڏا ڄام، ٻانڀڻيا بادشاهه جو ڪنڌ ڪٽڻ کان پوءِ ئي پاڻ مٺو منهنجي مٿي تي آهي. جيسين ننگر سمومنائيءَ جون ست-ويهون سانڊيون سرڪائي نٿو اچان، تيستائين ڏاڙهي ڏان بدران ڏوڙ ٿو کان؟]

ان وقت سنڌ ۾ ننگر سموئيءَ تي ڄام ٻانڀڻيو بن خيرالدين حڪومت ڪندو هو. اوڏو نهايت نرمائيءَ سان واگهمانيءَ کي وينتي ڪرڻ لڳو ته ”پارڪر جا پوڙا سون پيرن هيٺ لتاڙي چڙهيا آهن، سون کي ٿورا ماڻهو ڏيو ته هڪ ٻلڪ ۾ ٻانڀڻيي جون سانڊيون سرڪائي، پاڻ کان به پري ڪريان!“ پوءِ اوڏي ڄام، سات کي سنهرائي، گهوڙن جي سنهن جي مهاڙ سموئيءَ جي سمر ڏانهن ڪئي.

ٻئي طرف، سگال نگامرو نالي هڪڙو ڪڇ جو راجپوت هو، تنهن کي به پٽ هئا، ۽ هڪڙي ڌيءَ، جنهن جو نالو هو ”هوٿل“. هوٿل هڪ پريءَ جو اوتار هئي، پر ڪنهن سراپ سان انساني جنم ورتو هئائين. سگال نگامرو جڏهن مرڻ نزديڪ ٿيو، تڏهن اولاد کي چوڻ لڳو ته ”منهنجو جنم سڄايو نه ويندو، ڇاڪاڻ ته منهنجو دشمن، ننگر سموئيءَ جو بادشاهه، ٻانڀڻيو، هميشه سون سان لڙندو رهندو هو- اوهان سان ڪو به مون کي وچن ڏئي ته هو ٻانڀڻيي بادشاهه کي شڪست ڏيندو، ته منهنجو ساهه سولو نڪري!“ ٻانڀڻيي سان لڙائي ڪرڻ جي ڪنهن کي به همت نه ٿي، تڏهن هوٿل وچن ڏنو ته مان اُن بادشاهه کي شڪست ڏينديس. ائين چئي، مردانو ويس ڪري، گهوڙي تي چڙهي، سنڌ طرف رواني ٿي. پنهنجو مردانو نالو رکيائين- ”ايڪامل“.

هوڏانهن، اوڏي ڄام اچا ڪوهه پنڌ سس ڪيو هو ته هڪڙي حسين نوجوان کي ايندي ڏٺائين: لوڏ لاڪيٽي، خصلت خانداني، شاهاڻو وڳو زيب تن، سندس سمورا ساٿي هٿيارن سان لٿيس- ڄڻ ته ڪو شهزادو لڙائيءَ تي نڪتو هو.

اوڏي ڇام هن ڪان اڳ اهڙو جوشيلو جوان ڪڏهن به نه ڏٺو هو، سو اڳتي وڌي ڪانئس پڇيائين ته ”اي اندر جا اوتار، تون ڪير آهين، ۽ هن خوفناڪ جهنگ ۾ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهين؟“ نوجوان جواب ڏنو ته ”آءٌ پنهنجي پيتا جي وچن پاڙڻ لاءِ پانيٽيي جون ست-ويهون سانديون سرڪائڻ لاءِ وڃي رهيو آهيان.“ پوءِ ته ٻنهي جي خوشيءَ جي حد نه رهي، ڇاڪاڻ ته ٻيئي ڇڙا ساڳئي ماڳ وڃڻ وارا هئا.

گهڻن ٿورن ڏينهن بعد، ٻنهي جو ڪٽڪ اچي ننگر سموئيءَ جي نزديڪ پهتو. ٻنهي جوانن پنهنجو پنهنجو عهد پورو ڪيو، ۽ پانيٽيي جون ست-ويهون سانديون جورائي، گڏجي، سلامتيءَ سان ساڳئي رستي ڪان موٽي آيا. وچ واٽ تي ٻنهي وڇڙن جي موڪلائيءَ جي مهل آئي، تڏهن سندن اکين مان آنسو اوهيڙا ڪري وهڻ لڳا. آخر ٻئي جاني جدا ٿيا. پر اوڏي جي اندر ۾ هن حسين نوجوان جي صحبت اهڙو ته اونهو گهاءُ ڪيو هو، جو پنهنجن ماڻهن ڪان منهن موڙي، چوڻ لڳو:

”جهڙا ڏج جُهار، ويسلڏي واگهيلي ڪي،
جت جوان اپار، آت اوڏو اوتليو.“

ائين چئي، ٻرينءَ جا پير نهاري، ٻوٿي سوٽيو. ڳجهي لباس ۾ لڪل اهو نوجوان ڪير هو؟.... اها هوتل پدمڻي پاڻ هئي! واٽ تي، چڪاسَر تلاءَ جو نرمل نير نهاري، پنهنجي سات ڪان پري نڪري، اڪيلائيءَ ۾ هوتل پري پنهنجو مرداڻو ويس لاهي وهنجڻ لڳي، ته ايتري ۾ اوڏو به چڪاسر جي پار تي چڙهي، اچي ڏسي ته مار، هي ته ڪو سچوپچو محبوب آهي!

چڙهي چڪاسَر پار، اوڏو هوتل آهوڙي،
وڇائي ويئي وار، پاڻيءَ مٿي پدمڻي.

هوٽل پنهنجيءَ سينڌ جا وار ڪوڙي، واسينگ جيان وڇائي
ڇڏيا هئا، جي ڇڪاسر جي شفاف پاڻيءَ جي زينت دوبالا ڪري
رهيا هئا:

ڇڙهي ڇڪاسر پار، هوٽل نهارئي هيڪلي،
سينڌ ٿي ڪيلا وار، تري ۾ تڙ گون ڏي.

اوچتو ئي، هوٽل پنهنجي نگاهه پنتي ڪئي، ته اڪ وڻ جي
اوڏي تي پيس. هن پرديسڻ پريءَ، اوپري آدميءَ کي ڏسي،
پنهنجن سهڻن ۽ ڏگهن وارن سان پنهنجي سندر سرير کي لڪايو،
۽ چوڻ لڳي.

"اوڏا آت آهيڄ، ريڪڙ يارا ڄام،
نه ايڪلمل آنءَ، هوٽل منهنجو نام."

هوٽل هڪل ڪري چيو ته "اي اوڏا ڄام، جنهن کي تو
'ايڪلمل' سمجهيو ٿي، سو ايڪلمل ڪونهي: آءٌ ته مرد جي
لبڪل لباس ۾ هڪڙي حور آهيان! تون تلاءَ جي پار ڪان
پري بيهه ته مان پنهنجي سرير کي سينگاري وٺان."

"هيءَ هوٽل پدمڻي آهي!" اهو ڄاڻي، اوڏو اندرئي اندر
۾ گد گد ٿيڻ لڳو. پدمڻي پاڻيءَ کان ٻاهر نڪري، پنهنجي
سرير تي سورهن سينگار سجي، اوڏي جي اڳيان اچي بيٺي،
۽ اوڏي کي ڪنڙا ڏونگر ڏانهن هلڻ جو اشارو ڪيائين.
ڪي چون ٿا ته ڪنڙو، ڪاٺياواڙ ۾ آهي، ڪي ڪاروڻجهر
کي 'ڪنڙو' چوندا آهن. پوءِ هوٽل، ڪنڙي ڏونگر ۾،
اوڏي کان انجام وٺي چوڻ لڳي ته "اي اوڏا ڄام، جيڪڏهن
سنسار کي اها سڌ پيئي ته اوڏي جي گهر هوٽل پري آهي،
ته پنهنجي پريم ۾ زبردست انقلاب اچي ويندو! ان ڏينهن
کان وٺي اسين هميشه لاءِ جدا ٿي وينداسين." اوڏي اهو
انجام ڪيو ته هو ڪنهن تي به اها حقيقت ظاهر نه ڪندو:
"اي نگاري جي نيلڻي، اوڏي جو مرڻ يا جيئڻ هاڻ هوٽل
جي هٿ ۾ آهي."

”چاهي مار جيار، مرڻ چڱو محب سان،
جيئن جيئارڻهار، نيٺان تنهنجو نگاسري.“

پوءِ رواج موجب، ڇوڪريءَ جا چار ڦيرا ورتائون، ۽ ان طرح
هنهي جڻن هڪٻئي کي پاڻ آرپي، رڻ ۾ شادي رچائي:

رڻ ۾ ڪريو سانڍرو، وڇائي ڏاڙهون ڊاڪ،
اوڏو هوٿل پرڻيا، سورج پرجاڻءِ ساک.

—

ڇوڪريءَ آنڌا چار، اوڏي هوٿل سان ڏنا،
نيڳامري ايڪ نار، پيو ڪيهر جو راڇيو.

ڪنڙي جي ڪُنڊ ۾ اوڏي ۽ هوٿل سنسار جي سک جا
ڏهه سال ڏاڍيءَ سک ۽ پريم سان پورا ڪيا. انهيءَ وچ ۾ هوٿل
جي گود پڻ هيرن ’جيسل‘ ۽ ’جکري‘ سان چمڪي رهي هئي.

وسڪاري جي موسم هئي. آپ سجوئي ڪارڻ ڪرڻ
سان پڪجي ويو هو. آتر جي تڏي ۽ وٽندڙ هوا، هرهر هوٿل
جي ڪارن ۽ ڊگهن وارن کي وڪيري، اوڏي جي ڳلن تي
هلڪيون ٿڦڪيون ٿي هنيون. سارنگ جي هيءَ موهن سوپيا
ڏسي، پکي پکڻ مڌر سر آلاپي رهيا هئا. هيءَ سندر فضا
اوڏي جو اندر سهي نه سگهيو، ۽ گرم آنسوئڙا سندس اکين
۾ پرجي آيا:

آتر سيڙهون ڪيون، ڏونگر ڏمريا،
هينئڙو ترڦي مَتچ جان، ساجن سنيريا.

اوڏي کي اوچتو پنهنجا پياءُ برادر، دوست ۽ راڇڏاني
چِرت چڙهي آئي، ۽ هاريل هينئين سان هوٿل کي اندر جي
آنڌ مانڌ کان واقف ڪيائين. پوءِ هنهي جي اکين مان ڳوڙها
ٽپ-ٽپ ڪري وهڻ لڳا. ايتري ۾ مور اچي ٻولڻ لڳو.
هوٿل کي اها ڪمهلي لات ڪانه وڻي:

"مَتَ ٻول، مَتَ ٻول، مورلا، لَو تو آڳيو جا،
ايڪ تو اڙيو آڌهرو، آوَرَ تنهنجو گهاءُ.

ماريس تو کي سور، سڄڻ جا ڇڙاوا ڪري،
آهين چت جو چور، اوڙو تو آداس ڪيو."

هوتل جا ڪنڻ ويڻ سڻي، مور پنهنجي سندر ڪنڌ کي اوچو ڪري چوڻ لڳو:

"اسين گڙ جا مورلا، ڪانڪَر پيٽ پَران،
رُت آئي نہ ٻولان، هينئون ڦاٽ مران."

[اي پدمڻي، اسان جو ٽڪاڻو آهي ڏونگر، سو پٿر کائي پيٽ پرڻو ٿو ٿئي، ۽ هينئر جڏهن وسڪاري جي رُت آئي آهي، تڏهن جي ماٺ ڪريون تہ هڪدم اسان جو هينئون ڦاٽي پوي!]

اِئين چئي، مور ڏيمي سُر سان وري ٽهوڪڻ لڳو. مور جو ان طرح ٻولڻ هوتل کي وڌ ڪان بہ ڪَڙو لڳو. سو، پنهنجيءَ نازڪ ٻانهن سان تير ڇڪي، ڪمان تي چاڙهيائين. انهيءَ تي اوڏي هڪدم هوتل جو هٿ جهلي ورتو ۽ چوڻ لڳو:

"گنهاري مَ تانگهاڙي، لانبا ٻانڌ مَ ڏور،
گاي گلي گنڪسي، تون ڪيتا آڏائيس مور!"

[چري، ڪنڙي جي ڪنڌ ۾ مور ٻولي رهيا آهن، تون ڀلا ڪيترن کي مارينديءَ؟"

"ڪرپا ڪيجي نہ ماريئي، جنهن جا رَتا نيڻ،
تڙ ويٺا ٽهوڪا ڪري، نِت سنڀاري سيڻ."

[اوڏو چوڻ لڳو: اي هوتل، ويچارن مورن کي ڇو ٿي مارين، انهن جي ڏکي ڳچيءَ ۽ رَتا نيڻ ڪهڙا نہ ڦاهوڪا ٿا لڳن! اهي تہ سدائين پڪارون ڪري پنهنجن سڄڻن کي سنڀاري رهيا آهن.]

"ريل مڇيلا ڏونگرا، چارو لڳي چڪور،
وساريا سنياري ڏئي، اي نـه مارجي مور."

اوڏي کي نهايت ڏکارو ڏسي، هوٿل هيئين ويڻ آچارڻ لڳي:

"چپر پڇاڻي چٽڪ هوئا، ننڊ ڪٿي ويا نيڻ،
ڪم ٿي آتم گوريان، چڙهي تنهنجي چت سيڻ."

اوڏو جنهن پٿر تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو، سو به ڳوڙهن سان آلو ٿي ويو، تڏهن هوٿل چوڻ لڳي: "اي اوڏا ڄام، اڄ کهڙيءَ ڪامڻيءَ کي ياد ڪري رت روئي رهيو آهين؟" اوڏي پنهنجو اُداس چهرو مٿي ڪنيو ۽ چيائين:

"ڪنڙي موتي نپجي، ڪيچ ۾ ميلسي مٽ،
هوٿل جهڙي پدمڻي، ڪيچ ۾ نيڻن نه ڏٺ!"

[هوٿل جهڙو هيرو ڪنڙي کان سواءِ ڪٿي به پيدا نٿو ٿئي، اتي نه رڳو مٽ ٿين ٿا: تو جهڙي پدمڻي نه مون پنهنجي ملڪ ڪيچ ۾ ڪڏهن ڪانه ڏٺي.]

"ڪير ڀري ۽ ٻاولي، ڦل ڪنڊا ۽ ڪک،
هوٿل هلو ڪيچڙي، جت ماڻهو سوايا لک."

[اي هوٿل، جيتوڻيڪ اتي ڪنڊائي ڪنڊا آهن، گلن ڦلن جو ڇهڇٽو نه آهي، تڏهن به منهنجو ديس آهي، جتي هر ماڻهوءَ جو ٻول سوا لک لهي ٿو.]

پوءِ اوڏو پنهنجي وطن جي ساراهه هيئن ڪرڻ لڳو:

"ونڪا ڪوُنئر مکڪ پڙ، ونڪا واڇڙيئي وڄ،
ونڪا ڪوُنئر ٿو ٿئي، پاڻي پيئي جو ڪيچ."

[ڪيچ جا ماڻهو بهادر، گهوڙا تکا، ۽ ڏڳا ڀلا ٿين ٿا.
تون جيڪڏهن ڪونئر! ڪيچ ڌرتيءَ جو پاڻي پيئن،
ته هن کان به وڌيڪ مهاوير ٿين، تنهنڪري اي جنم ديوي،
منهنجي ڀوميءَ ڏانهن هل.]

”هرڻ آڪاڙا نہ ڇڏي، جنم ڀوم ٿران،
هاٿي ڪي ونڌيا جبل، وسرسي ونءُان.“

[هرڻ کي پنهنجو اصلي آڪاڙو، ماڻهوءَ کي پنهنجي جنم ڀومي، ۽ هاٿيءَ کي ونڌيا جبل مرڻ تائين ڪونہ وسرن. پنهنجو وطن تہ هر ڪنهن کي مٺو آهي.]

”گِرِ موران، ٻن ڪونجڙان، آنبا ڏار سوءُان،
سڄڻ ڪوچن جنم گهر، وسرسي موءُان.“

[مور کي ڏونگر، ڪونج کي ڇڇنگ، طوطي کي انب جي ٽاري، ۽ ماڻهوءَ کي سڄڻ جو ڪڙو ويڙهو ۽ پنهنجو جنم گهر، مرڻ کان پوءِ وسرندا.]

هوٿل، اوڍي کي انت آداس ڏسي، سنڌس وطن ورڻ قبول ڪيو.

ائين، سهي سنيري، شام ٽاري اچي ڪيراڪوٽ جي گوندري ۾ پهتا. هوٿل نهايت چالاڪ ۽ هوشيار استري هئي، تنهن اوڍي کي چيو تہ ”ڀيرين تون اڪيلو وڃي پنهنجي ديس جو واءُ سڻاءُ وٺي اچ تہ راج جو ڪاروبار ڪيئن پيو هلي.“ اوڍو، اها ڳالهہ مڃي، اڪيلوئي رات جي وڳڙي ۾ گهٽين جو گشت ڪرڻ لڳو. ڏٺائين تہ ڪيراڪوٽ ۾ ڪنياءُ جي زبردست لهر ڇانيل آهي. جنهن جنم ڀوميءَ ۾ اڳي اوڍي جو اسم عام کي چيت چڙهيل هو، اتي هينئر اوڍي جي نالي کي بہ ماڻهو وساري چڪا آهن. اوڍي ساري رات رُني اهو ماجرو سمجهي ورتو، ۽ هوٿل کي اچي چوڻ لڳو تہ ”هي شهر ڇڏي، پاڻ ۾، ويسلڏي واڳهيائي وٽ هلڻ کپي!“

پاڻ ۾، ڪجهہ ڏينهن کان هڪڙي ڪيهر شينهن دهشت مچائي ڇڏي هئي. وڏا وڏا پهلوان جوان ان کي شڪار ڪرڻ ڪان بانءُ ڪري ويٺا هئا. ببر شينهن جي دل ڏاريندڙ گجگار سان،

پارن ۾ پين جون ديون دهلجي رهيون هيون. واگهيلو سخت پريشانيءَ ۾ گرفتار هو. پاڻ جي مريدارن جي بانڊين ۽ اهو پل نه هو، جو هن آفت جو انت آڻي سگهن. شير جي ڊپ کان، ڪنهن کي مجال نه هئي جو شهر کان ٻاهر پير ڌري! اوچتو گام جي گوندري وٽ، ’جيسل‘ جي ڪمان مان نڪتل تير، شير جي چيلهه کي ڪوري، آرپار لنگهي ويو. آدمخور شينهن، ٽاڙون ڪندو، رنبندو، اتي جو اتي ڪري پيو. ساري راڄ ۾ واه-واه ٿي ويئي! ويسلديو کي خبر پيئي، ته هڪدم هلي آيو. ڏسي ته اوڏو ۽ سندس ٻه پٽ بيٺا آهن! هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ کين پاڪر پائي مليو. پوءِ کين عزت سان محل ۾ وٺي آيو، ۽ اوڏي کان پڇيائين ته ”جيسل ۽ جکري جا ناناڻا ڪٿي آهن؟“ اوڏي کين جڙتو نالا ورتا، پر ڪچهري چوڻ لڳي ته ”انهن ماڻهن کي ڏيڻ جهڙو اولاد ته آهي ئي ڪونه!“ وري جيسل ۽ جکرو، ٻيئي، پوريءَ ڪچهريءَ ۾ تلوارون مياڻ مان ڪڍي بيهي رهيا. پنهنجي پيءُ اوڏي کي چيائون: ”اسان جي ماءُ تي ڪهڙو ڪلنڪ آهي، جو ماڻهن وٽ سندس نالو ظاهر نٿا ڪريو؟“ پيءُ پنهنجي پٽن کي ڪيترن ئي حيلن سان سمجهايو ته هو ضد نه ڪن، نه ته کين پڇتائڻو پوندو؛ پر ٻنهي مان ڪو هڪڙو به پنهنجيءَ ڳالهه تان ڪونه مڙيو. اوڏي جي اکين آڏو ڪاري رات ڇانئجي ويئي، ۽ پنهنجيءَ پياريءَ هوتل جي ڏنل انجام کي ياد ڪري، اندر ئي اندر ۾ روئڻ لڳو. سمجهي آيس ته هاڻ هوتل اِجها ٿي هتان مان وڃيم. پر ڪري به ڇا؟ ويچاري سان گڏري ۽ ڪاتيءَ واري ڪار هئي. آخرڪار، پنهنجي ڇاتيءَ تي پٿر رکي، چوڻ لڳو: ته ”هوتل پري!“ اهو نالو ٻڌي، ساريءَ ڪچهريءَ ۾ ڏهڪڙو مچي ويو: ”اوڏي جي گهر، هوتل!“

هوتل کي ان وقت ئي خبر پئجي ويئي، ۽ ما پنهنجي قرب جي ڪهاڻي لکي، انهيءَ دم ۾ ڪنڙي ڏونگر ڏانهن رواني ٿي ويئي:

چنيون لکيون چار، هوٿل جي هٿڙي:
اوڍا وانچي نهار، اسان اڇڻ ايترو.

آون ڀڪي آڏايان، نه سگهڙ نه پار،
هوٿل هاي ڀونئري، اوڍا تو جُهار.

اوڍو ۽ هوٿل هميشه لاءِ هڪٻئي جي جدائيءَ ۾ جهرندا رهيا. اونداهيءَ جا ڪارا ڪَڪر ڇانئجي ويا، ۽ سنجوڳ جو سورج ڪڏهن به ڪونه آيريو.

سامهين ڏار ڏيوا ٻري، ٻجاي چمڪ پران.
اوڍو اڄ آٿهرو، هوٿل ناهه گهران.

محمود شاهه بيگڙو

جنهن وقت دهليءَ تي تغلق ۽ خلجي گهراڻن جو راڄ هو، تنهن وقت گجرات ۾ صوبا حڪومت هلائيندا هئا. پڇاڙيءَ ۾ هڪڙو مسلمان ٿيل راجپوت سردار، مظفر شاهه نالي، گجرات جو حاڪم ٿيو. هيءُ گجرات جو پهريون مسلمان حاڪم هو. مظفر شاهه کي سندس پوٽي احمد شاهه زهر ڏيئي، پاڻ گجرات جي واڳ هٿ ڪئي. احمد شاهه سابرمتيءَ جي ڪناري تي هڪ نئون شهر، احمدآباد نالي ٺهرايو. ان کان پوءِ سندس پٽ محمود شاهه بيگڙو تخت تي ويٺو. هن گرنار ۽ پاواگڍ، ٻئي قلعا راجپوتن کان جيتي ورتا هئا، تنهنڪري سندس نالو "بيگڙو، ٻه- گڙهه جيتڻ" وارو پيو. بيگڙو ١٤٥٩ع ۾ گاديءَ تي ويٺو، ۽ ١٥١١ع تائين، ڪُل ٻاونجاهه سال راڄ ڪيائين. شروعات ۾ هن سان اميرن تڪرار ڪيو، تڏهن هن جي والده اميرن جي ٻگڙڻ جي سموري سُڌ پنهنجي پٽ کي ڏني. هن پهرين سورٺ تي ڪاهڻ جو ارادو ڪيو. تنهن وقت جهوناڳڙهه تي راءِ منڊلڪ راڄ ڪندو هو. راءِ منڊلڪ کي هڪ چارڻياڻيءَ هيٺيون سراپ ڏنو هو:

گڏ جهوناڻي پوڙ، ڏاسو ڪنڌ ڏيکيسي نهين،
رتن جاوسي روڙ، منهن سنپاريس منڊلڪ.
ناگباڻي نان نه ڪميو، پٽلو را پيت،
ماڙي ٿنندي مسيت، منهن سنپاريس منڊلڪ.
نه پوٽي نه پُراڻ، پا گوت باڙيس نه،
ڪلمو پڙهندين قرآن، منهن سنپاري منڊلڪ.
جهالو جا جهنڪار، نه وري سڪ سڻيرندا،
پوندي بانگ پُڪار، منهن سنپاريس منڊلڪ.

چارڻياڻيءَ جو سراپ سچو نڪتو، ۽ محمود شاھ بيگڙي جهونا ڳڙھ تي ڪاهي، راءِ منڊلڪ سميت، سڄي کي مسلمان ڪيو ۽ اتي هڪڙي مسجد ٺهرائي. پوءِ محمود شاھ چنپانير جي هڪ سندر قلعي، پاواگڊ تي چڙھائي ڪري ويو. تنهن وقت پاواگڊ تي پتائي راول راج ڪندو هو. راجپوت هن سان برادريءَ سان وڙهيا، پر نيٺ هار کاڌائون. محمود شاھ پاواگڊ ۾ به هڪ سهڻي مسجد اڏائي.

ملڪ جلال الدين جي پارڪر تي ڪاهه

جنهن وقت محمود شاھ بيگڙو گجرات جي گاديءَ تي هو، تنهن وقت سنڌ تي سمن جي بادشاهي هئي. سمن کي هر وقت گجرات جي حاڪمن کان خوف رهندو هو، تنهنڪري انهن بلوچن جا چار چار هزار ڪٽنب ننگر پارڪر ۾ بچاءَ لاءِ رکيا. بلوچ چوپائي مال تي گذران ڪندا هئا. برساتن جي مند ۾ آبو جبل لنگهي، مالوا ۽ نربدا جي علائقن ۾ گشت به ڪندا هئا. وقت سر واپاري قافلن کي ڦري، پيٽن ۾ پنهنجو مال نيڪال ڪندا هئا. انهن جي هين ڦرمار ايترو ته زور ورتو جو مصطفي ۽ احمد آباد جي وچ ۾ هلندڙ قافلا بنهه بند ٿي ويا. سلطان محمود، ملڪ جلال الدين کي ڪوٽوال مقرر ڪيو. هو هڪ دفعي پارڪر تي چڙھائي ڪري آيو، ۽ پنج سؤ ڌاڙيل گرفتار ڪري، انهن کي سوريءَ تي چاڙهيائين. تنهنڪري ڌاڙيلن ۾ وڏيڪ تراءُ پيدا ٿيو، ۽ جلال الدين کي تمام تنگ ڪيائون. سلطان محمود جلال الدين کي ”محافظ خان“ جو لقب عطا ڪيو.

محمود شاھ بيگڙي جي پارڪر تي ٻهرين چڙھائي

ڌاڙيلن کان تنگ ٿي، سلطان پاڻ، زبردست توپخاني سميت، سن ١٥٠٤ع برابر ٨٧٩ هجريءَ ۾، پارڪر تي ڪاهي آيو ۽ بلوچن کي هٿ ڪري مارڻ لڳو. بلوچ چوويهه هزار

لشڪر سان سنڌس سامهون ٿيا، مگر سلطان جي توبخاني جي ڪري ڊڄي ويا. سلطان پوءِ ڪيترن سارن بلوچن کي قابو ڪري، احمدآباد موٽيو. تنهن هوندي به ڦرلٽ بند نه ٿي. هن پارڪر ۽ ڪڇ تي قبضو ڪري ورتو، پر ٿر جي پيٽ ۾ هن کي ڌاڙيل گولڻ ۾ تمام تڪليف ٿي.

ڀوڏيسر جي مسجد شريف

آن وقت پارڪر ۾ سوڍن ۽ ڪوسن جو تمام زور هو. سوڍا ۽ ڪوسا گڏجي ڌاڙا هڻندا هئا، ۽ پيئي ذاتيون ڪنهن جي به پرواهه نه ڪنديون هيون. ڪو مسافر يا قافلو پارڪر مان لنگهندو هو ته هو ان کان ڏن ته وٺندا هئا، پر جيڪو مال متاع موجود هوندو هو، آهو به ڦري، پوءِ ڇڏيندا هئا. انهن بلوچن جي باري ۾ ڪئپٽن ريڪس، پنهنجي ڪتاب ”حالات ٿر ۽ پارڪر“ جي صفحي ١٠، ١١ ۽ ١٢ ۾ لکي ٿو ته ”بلوچن جا چار هزار ڪٽنب پارڪر ۾ رهندا هئا. ظاهري نموني آهي مارواڙ ۽ پالڻپور جي حدن ۾ آڌن جا وڳر چاريندا هئا، پر موقعي ملڻ تي گجرات ڏانهن ويندڙ قافلن کي ڦريندا هئا. اهو مال اچي ٿر جي پيٽن ۽ ڏرڙن ۾ لڪائيندا هئا، ۽ پوءِ گجرن، سولنڪين ۽ ڪڇ جي جاڙيجن کي ڌاڙي جو مال نيڪال ڪندا هئا، ۽ وقت جي حاڪمن سان موقعو پائي جنگيون ڪندا هئا. سندن برخلاف دهليءَ جي تغلق بادشاهن کي دانهون پهتيون هيون، پر آنهن کي ايتري فرصت ڪانه هئي جو ڪين سيکت ڏين. سلطان جي ڪوٽوال جلال الدين کي هنن ڏاڍو تنگ ڪيو، تنهنڪري محمود بيگڙو ١٥٠٤ع ۾ پارڪر تي ڪاهي آيو.“ پوءِ سيد علي ريس ١٥٥٦ع ۾ پارڪر مان لنگهيو هو، سو پنهنجي ڪتاب ”مرات الممالڪ“ ۾ لکي ٿو ته ”اسان جي پارٽي ڏهن ڏينهن جي سفر بعد راجپوتن جي شهر ننگرپارڪر پهتي، جتي راجپوتن اسان کان ڪسٽم وٺڻ کان پوءِ وڙهڻ شروع ڪيو. انهن کي اسان وڏان

پڻسن ونڻ جي نيت هئي. پوءِ جڏهن اسان ڪجهه ڏنو، تڏهن اسان کي وڃڻ جي اجازت ڏنائون." انهن ڳالهين مان ثابت آهي ته پارڪر ۾ ان وقت جي سوڍن ۽ کوسن جو عام ڏنڊو اهو ئي هو. هڪڙي ڏينهن سلطان محمود بيگڙي جي والده قافلي سميت اچي پوڏيسر وٽ ٽڪي. سوڍن انهن کان ڪسٽم ورتو، ۽ قافلي کي لٽڻ ورتو. ڪي چون ٿا ته انهن وٽ پارس مڻي هئي، جا سوڍن ڦري ورتي. بيگڙي جي والده جڏهن احمدآباد پهتي، تڏهن هن سڀ ڳالهه جي سڌ بيگڙي کي ڏني. تڏهن هو ٽيون دفعو، سن ١٥٠٥ع، برابر سنبت ١٥٦٢، برابر هجري ٨٨٠ ۾، پوڏيسر تي ڪاهي آيو. خونخوار لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪيترا سلطان جا ماڻهو ۽ ڪيترا سوڍا مارجي ويا. سلطان جا ماڻهو جيڪي مارجي ويا، تن جون مسجد جي پاسي ڪيتريون قبرون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. پوءِ محمود شاهه هڪ سنگمرمر جي عاليشان مسجد ٺهرائي، جنهن جي ڏيکھه ۽ ويڪر ٽيهه فوٽ آهي. اڏاوت جو اهو نمونو بهترين آهي. اندر فارسيءَ ۾ اکر لکيل آهن: "محمود شاهه بن مظفر شاهه بن غياث الدين ـــ سن ١٥٠٥ع." هيٺ "سنبت ١٥٦٢"، گجراتيءَ ۾ لکيل آهي، ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهي: "جيڪڏهن مسجد زخمي ٿي پوي ته وقت جي حاڪم تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته ان کي درست ڪرائي."

پيمر ڏيو جو پارڪر تي قبضو

سلطان محمود غزنويءَ جي وفات کان پوءِ، سندس پوين جي ڪمزوري ڏسي، راجپوت راجائن وقت بوقت سنڌ ۽ پنجاب تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون. غزنوي دؤر وقت دهليءَ تي تومارن، اجمير تي چوهاڻن، قنوج تي راٺوڙن، ۽ گجرات تي واگهيلن جي حڪومت هئي. محمود غزنويءَ کان پوءِ گجرات جي حاڪم پيمر،

پارڪر ڪان ٿي، ساريءَ سنڌ تي قبضو ڪري ورتو هو. گجراتي ”پريم مالا“ مان ان بابت ڪي شعر پيش ڪجن ٿا:

ورس شانتي ٿي سات، ونراج وهيوت ڪريو،
ايڪ سان نرپ سات، ٿيا چاوڙا ونس جا.

چوٿهءِ نرپ سامنت، نيتلو ۽ ريسن هتو،
تنهن ڪان ايو انت، جئه سيڪر جي ونس جو.

رکيو سر پر تاج، راجا گجر ديش جي،
سولنڪي مولراج، مامي ڪي ماري ٿيو:

پراڪرمي مولراج، بلونت ۽ بهادر هتو،
تابع ڪريا تاج، ڪڇ ۽ سورٺ تڻا.

سولنڪي ڪل پاڻ، راج وڌايو شور سان،
ڦري تن جي آڻ، آبو سان ريوا سؤڏي.

مهاراجا مولراج، پوءِ چار راجا ٿيا،
هليو گجر تاج، ڀيم ديو جي وقت ۾.

غزلي جو سلطان، محمود گجرات پر،
ڪروانـي حيران، اوچتو آيو چڙهي.

گهڻو ڪري نقصان، آڪت دولت لٽي ني،
غزنوي جو سلطان، محمود گيو سوديش ڏان.

سنپاريو نج راج، اڇي پاڻ مان ڀيمي،
پوءِ ڪيو هي ڪاج، سنڌ ديش قبضي ڪريو.

پرمارن جي وقت ۾ پاريڪر جي حالت

عيسوي ٻارهين صديءَ جي دؤر ۾ پاري ننگر سنڌ جو هڪ بهترين بندرگاهه هو. ساموندي بندر هئڻ ڪري ڏورانهين ڏيهن سان ان جو واپار هلندڙ هو، تنهن جي ڪري جيني قوم جا فرد سرمائيدار هئا. ”سڏونت- سارنگا“ جي ڪتاب موجب، پاري ننگر ۾ زبردست پاٺشالائون هيون، جتي علم جو پرچار هلندو هو. گُرُو برهمڻن جي عزت هئي. زمين پوکڻ جو تورو رواج هو. پرمار تمام بهادر هئا ۽ برهمڻ کين ’راجپُتر‘ ڪري سڏيندا هئا. برهمڻ کان پُڇي لڙائيءَ تي وڃڻ جو خاص دستور هوندو هو. پاري ننگر ناس ٿيڻ کان پوءِ، پاريڪر ۾ ڇڙوڇڙ طرف طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو. دهليءَ ۽ گجرات جي پاسن کان وقت بوقت پاريڪر تي ڪاهون ٿينديون هيون. تنهنڪري هڪڙي وڏي وڻ تي هميشه ماڻهو واري وٽيءَ تي ويهندو هو، ۽ پوءِ جڏهن لشڪر ايندو ڏسندا هئا ته زالن کي هڪ هنڌ لڪائي، پاڻ وڃي لڙائيءَ کي منهن ڏيندا هئا. علم جي لهر پاري ننگر تائين محدود رهي؛ ان کان پوءِ علم جو نالو نشان نه هو. ويندڙ قافلن کي ڦُرڻ ۽ قرمار ڪرڻ از وقت خاص ڌنڌو هو. زالن ۾ ستي ٿيڻ جو رواج هو. پرمارن وٽ خاص لشڪر ڪولهين جو هو، تنهنڪري انهن جي عزت رکندا هئا. برهمڻ جي پيچتا هئي، باقي ٻين اڇوت ذاتين سان سهڻو سلوڪ نه هو. ميگهواڙن کي قميص پائڻ، ۽ سنڌن زالن کي ڇيٽ جي گهاگهري ۽ سون يا چانديءَ جي زيورن پائڻ جي سخت منع هئي. ويچارن اڇوت ذات وارن کي هر حالت ۾ غلام رکيو ويو، ۽ انهن کي علم جهڙيءَ بي بها دولت کان محروم ڪري ڇڏيو ويو.

پارڪر جي راڻن جو شجرو

راڻي آسراءَ کان پوءِ هيٺيان راڻا ٿيا: (۱) ڏيوراج، (۲) سوڙڪجي، (۳) ننگهارجي، (۴) ارجڻجي، (۵) پيمجي، (۶) ٻاڪرجي، (۷) گانگوجي، (۸) اکوجي، (۹) ماڻڪ راءِ، (۱۰) ڏيپار ڏيوُ، (۱۱) رامسنگهه، (۱۲) وڻويرجي، (۱۳) رائڌڻجي، (۱۴) گجسي، (۱۵) ڪانجي، (۱۶) رتنجي، (۱۷) هميرجي، (۱۸) رڻڇوڙجي ۽ (۱۹) اچل سنگهه، جو پارڪر جو موجوده راڻو آهي. سنڌس ننڍو ڀاءُ رڻمل سنگهه، ڀيلاڻي ۾ رهي ٿو.

راڻي اکوجيءَ کان پوءِ "آڪا سوڍا" چونڊ ۾ آيا، جي موندري جا سوڍا آهن. هن جا چار پاڙا هئا: (۱) نندوجي، جنهن ويراواهه وسايو، (۲) سانوجي، جنهن ڪاسبو وسايو، (۳) سانتلجي، جنهن ڪارڙيو وسايو، ۽ (۴) ويريسال، جنهن سڪپُر وسائي.

سوڍن جو پارڪر ۾ اچڻ

راڻي ڏارابرش تائين سوڍن سڄي ٿر ۽ پارڪر تي قبضو ڪري ورتو. راڻي ڏارابرش جا ٽي پُٽ مارواڙ کان آيا. پهريون وڏو درجن شال، جنهن امرڪوٽ تي قبضو ڪيو. ٻيو ننڍو جڳت سنگهه، جنهن ننگرپارڪر تعلقي ۾ "ڀيلو" اچي وسايو. ڀيلو ننگرپارڪر کان چوويهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. ٽيون آسراءُ، تنهن اچي پارڪر وسائي ۽ ننگرپارڪر شهر وٽ هڪ تلاءَ جي پاسي جايون جوڙي اچي ويٺو. ان تلاءَ کي "راڻاسر" تلاءَ ڪري چئبو آهي. ان تلاءَ جي هڪ پاسي پڪسري پيٽ اڄ ڏينهن تائين سلامت بيٺي آهي.

سنگهڙا ڍنڍ

ننگر پارڪر کان چوڏهن ميلن جي مفاصلي تي ۽ ويرا واهه جي تمام ويجهو هڪ زبردست ڍنڍ ڏسڻ ۾ ايندي، جا ويڪرائيءَ ۾ اٽڪل ٻه هم چورس ميل ٿيندي. برسات جي موسم ۾ هيءَ ڍنڍ پاڻيءَ سان تار ٿي ويندي آهي. تڏهن ان ۾ ٻارهي پاڻي رهندو آهي، ۽ ڏکڻ کان ڇپڙن جي ٽڪريءَ تان لهندڙ "ڪونيا واهه" کي پاڻيءَ سان پوري پُر ڪري ڇڏيندي آهي. سنگهڙا ڍنڍ، ويرا واهه جي سوڍن کي جاگير طور مليل آهي. منجهس جيئن پاڻي سُڪندو آهي، تيئن هيرڻ ۽ ڪڪ پوکبا آهن، جي سنڌ جي پٽيءَ زمين کان ٻه گوءِ کٽي ويندا آهن. منجهس ڪيترن قسمن جا پرديسي پکيڙا اچي رهندا آهن. هن ۾ هڪ قسم جو گاهه ٿيندو آهي، جو ٽي-چار فوٽ ڊگهو ٿئي ٿو: ان کي "ڪلورو" ڪري چيو وڃي ٿو. هن کي ڪُٽي، مزور ماڻهو ڪتن جو واڻ ٺاهيندا آهن، ۽ ان جي ٿرين مان ٻج ڪڍي، ڏڪار جي وقت، ٻچن جو قوت ڪندا آهن. ڪجهه مٺيرو "جڪن" جا ڍورا ڏسڻ ۾ ايندا، جي تمام ڪاريگريءَ سان ڇُٽيل آهن. ڍرن جي نزديڪ پانسر تلاءُ آهي، آتي اڳي "پاڻ" نالي هڪ زبردست مالدار رهندو هو، تنهن پنهنجي مال جي سهنج لاءِ اهو تلاءُ ٺهرايو هو.

لورلائي

ننگر پارڪر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي، گهرڻياريءَ جي پر ۾، وڏو تلاءُ آهي. پاري ننگر کان جڏهن ٻه هزار گهر، لوهارن جا آتي جي راجائن کان ڪڪ تي نڪتا، تڏهن آنهن اچي لورلائي وسائي، جنهن کي "لوهارن واري" ڪري چيو هو؛ آن جو آچار ڦري اڄ "لورلائي" ٿيو آهي. هن ۾ ٻارهي پاڻي رهندو آهي.

لوهارن ۾ هڪڙي حسن چوڪري هئي، جنهن تي پاري ننگر جو شهزادو عاشق هو. لوهارن جي لڏي وڃڻ تي به هو انهن کي ستائڻ لڳو. آخر اها ڪيا آن تلاءَ جي ڪناري تي ستي ڏاگهه چڙهي. آن جو پڻ اڄ ڏينهن تائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

ڏونگريءَ جي ستي برهمڻي

جنهن وقت پارڪر تي ٺڪرن جو زور هو، تنهن وقت ڏونگري هڪ زبردست شهر هو، ان جي جاين جا نشان جتي ڪٿي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. آتي هڪ وڏو پٿر ڪتل آهي، جنهن ۾ استريءَ جو هٿ آهي ۽ هٿ جي پاسي ۾ سج ۽ چنڊ جون شڪليون آهن. روايت آهي ته ٺڪرن جي ستائڻ تي هيءَ مهاپويتر ۽ ستي ناري هن جاءِ تي پاڻ جلائي پسم ٿي هئي، ۽ مرڻ وقت چئي ويئي ته "هن جاءِ تي هڪ پٿر هڻي، آن تي چنڊ ۽ سج جون شڪليون ڪڍي ڇڏجو؛ ڇو ته جيستائين هيءَ دنيا قائم آهي، تيستائين منهنجي پوتريٽي جي ساک سج ۽ چنڊ پريندا رهندا، ۽ انصاف جي خون ڪندڙن تي ملامت وسائيندا رهندا."

گوڙي جو مندر

ننگر پارڪر تعلقي ۾، ننگر پارڪر شهر کان اٺاويهن ميلن جي مفاصلي تي، "گوڙي" نالي هڪ ڳوٺڙو آهي، جو ڀالوا کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي. آتي گوڙي جا ڏهرا آهن، جي تمام قديم آهن. گوڙي جا ڏهرا معنيٰ جينين جو جهونو مندر. ڪئپٽن ريڪس صاحب پنهنجي ڪتاب "حالات ٿرپارڪر" ۾ انهن جو نقشو پڻ ڏنو آهي. اِها عاليشان عمارت ڳوٺ کان آيرلدي طرف، کليل ميدان ۾، کوهن جي پڊ ۾ آهي، هي مندر سوڍن حاڪمن جي اوج واري وقت، سنبت ١٣٧٦ ۾ تعمير ٿيو. جنهن ڌرم وارا

ٻارسنات جا پوڄاري آهن، جي گروءِ گورکنات جو چيلو هو ۽ کيس ”گوڙيچو“ به چوندا آهن. اهوئي سبب آهي جو هن ڳوٺ جو نالو ”گوڙي“ پيو. مندر جي اندر وڃڻ سان شروع ۾ ڏکڻ طرف هڪ انڌارو پوئنرو نظر ايندو، جنهن ۾ اندر هڪبئي هيٺان چار ڪوٺيون آهن. ڪوٺين ۾ هيٺ ڏاڪڻ رستي لهي سگهبو آهي. چوٿين ڪوٺيءَ ۾ اندر، دريءَ مثل ٿوري جاءِ آهي، جتي اڳي بوجا ٿيندي هئي. انڌاري پوئنري جي در تي سهڻي نقش سان چٽيل هڪ ڳڙو پٿر پيل آهي، جو آن وقت هن پوئنري جو دروازو هو. چون ۾ اچي ٿو ته مندر جي پيدائش وارو سمورو ڌن هن پوئنري ۾ پوريل هوندو هو. اول آترئين ورانڊي ۾ گهڙبو، جنهن کي اوڀر، آتر ۽ اولهه کان دروازا آهن. سارو ورانڊو ماڻهن ۽ عورتن جي سهڻين تصويرن سان چٽيو پيو آهي. ڏکڻ طرف به لاڳيتا ڏهرا آهن. هن ورانڊي جي اوچائي زمين کان ٽيهه فوٽ مٿي آهي، ۽ ورانڊي جي پکيڙ به سؤ ست چورس فوٽ آهي. ورانڊي کان ڏکڻ طرف هڪ ننڍي ڪوٺي آهي، ۽ آن کان پوءِ چار لاڳيتا ڏهرا آهن، جن مان هر هڪ جي پکيڙ به سؤ ست چورس فوٽ آهي. پهرين ٽن ڏهرن تي منارا ٺهيل آهن، ۽ چوٿين ڏهري تي پارسنات جو پتلو هو. اوڀر ۽ اولهه ۾، ٻنهي پاسن کان ٻارهن-ٻارهن ننڍيون ڪوٺيون آهن. ڏکڻ طرف ننڍيون ٽي ڪوٺيون ٺهيل آهن، جتي هڪ ماڻهو ويهي پوڄا ڪري سگهندو هو. آتي هڪ ننڍو تلهو به ٺهيل آهي. شايد آتي سادو ايڪانت ۾ يوگ-اڀياس ڪندا هئا. سڄي عمارت، اوڀر کان اولهه طرف ويهه فوٽ، ۽ ڏکڻ کان آتر طرف اٺيتاليهه فوٽ آهي. ساري عمارت ٻاهتر فوٽن ۾ آهي، ۽ جاءِ جي ڪل پکيڙ نَو سؤ ست چورس فوٽ آهي. سڄيءَ جاءِ متان ٻاونجاهه سهڻا گنبذ ٺهيل آهن، جن مان چاليهه گنبذ ڏهرن متان آهن. هن عمارت جو پٿر سنگمرمر جهڙو آهي، جو جوڌپور

کان آندل معلوم ٿئي ٿو. عمارت ۾ ڪم آندل پٿر، هرهڪ
ٽيرهن فوٽ ڊگهو، ٽي فوٽ ويڪرو، ۽ ڏيڍ فوٽ اوچو آهي.
هرهڪ پٿر جي ماپ ساڍا اٺونجاهه ڪعب فوٽ آهي. عمارت
جي اڏاوت ۽ بيهڪ توڙي چٽسالئيءَ تي اهڙو ته نفيس ڪم
ٿيل آهي، جو ان کي فنڪاريءَ جو اعليٰ نمونو سڏي سگهجي ٿو.
ڪئپٽن جي. جي. ولسن صاحب هن مندر جي يونٽري کي
کوٽائڻ جو ڪم شروع ڪيو هو. جون ٿا ته مزورن کي
کوٽائيءَ وقت ٽي دفعا "نم، نم، نم" جو ڀيانڪ آواز آيو،
تنهنڪري ڪم بند رکيو ويو، پوءِ سگهوئي ولسن صاحب
مري ويو، تنهنڪري ماڻهن جو وسوسو ويتر وڌي ويو.
انگريز سرڪار جي مرضي ٿي ته اهو مندر محفوظ ٿيل يادگارن
جي ائڪٽ هيٺ آڻجي. جين ڌرم وارن اعتراض ورتو، پر
پوءِ نيٺ سرڪار جي حوالي ڪيائون. هن مندر جي هزارڪن
قدمن تي هڪ مٺي پاڻيءَ جو کوهه، چاڙهين سان ٻڌل هوندو
هو، جتان تيرٿ واسي ڏاڪڻين تان لهي، پاڻي ڀري ايندا هئا.
هينئر اهو کوهه ڦٽو پيو آهي. مندر جي مرمت ١٥٧٥ع ۾
ٿي هئي، تنهن کان پوءِ ائين پيو آهي. ڪرنل ٽروٽ صاحب
ننگرپارڪر جي فساد وقت هن مندر جي ڪجهه حصي کي
بارود سان اڏائي ڇڏيو هو، جو شڪ هوس ته سوڍا هتي
ويهي، ڳجهيون سازشون ڪندا آهن. اڳي پالي ڀاشا ۾ مندر
جي ٺهڻ جي تاريخ اُڪريل هئي، پر هاڻي اها ڊهي ويئي آهي.
ڪي چوندا آهن ته ان جو بنياد سنبت ١٣٥٩ ۾ پيو. مطلب
ته هي مندر سنڌ جي قديم يادگارن مان هڪ آهي.

پارسناٿ جو پتلو

پارسناٿ جين ڌرم وارن جو وڏو ديوتا آهي، جو مشهور
مهاتما گرو گورکناٿ جو چيلو هو. هن پتلي جي ڪهاڻي
عجيب نموني جي آهي: پاري ننگر ۾ هڪ مشهور مهنتو،
سنگهو نالي رهندو هو. هڪ دفعي واپار جي ارادي سان هو

گجرات جي ڪنڪاوٽي شهر ۾ ويو، جتي ان کي هڪ رات سپنو آيو، خواب ۾ ڏٺائين ته هڪ ديوتا آهي، جو کيس چئي رهيو آهي ته "هن شهر جي هڪ چاڪيءَ جي گهر پارسناٿ جو پتلو پوريل آهي، سو ڪڍي به ڪري ڪڍائي ڪنهن مندر ۾ رک ته رب توتي راضي ٿيندو." صبح جو آٺن سان اهو اوسواڙ، سپني واريءَ ڳالهه جي آزمائڻ لاءِ، ڏس ڏنل چاڪيءَ جي گهر ويو، جتي ڏسيل جاءِ تي کوٽائي ڪرڻ سان کيس هڪ ٻارهن فوٽ ڊگهو پٿو هٿ آيو. پوءِ هو بيل گاڏي ڀاڙي ڪري، اُن ۾ پتلو رکي، ڳوٺ روانو ٿيو. وچ وات تي، ڪنهن شيءِ سان ٺڪرجڻ ڪري، نم جي ٽهل گاڏي پچي پيئي. ان ڪري هو رات جو اتي ئي سمهي پيو، ته ديوتا وري سپني ۾ چيس ته "هن هنڌ جي آس پاسي، "پگ واڙ" ڏاکڻ رستي هيٺ لهڻ جو کوهه آهي، ۽ اُن کوهه جي تري ۾ ڏکڻ پاسي خزانو پوريل آهي؛ صبح جو ٻه رازا تو وٽ ايندا، جن جا هٿ ٺونٺين تائين ڪپيل هوندا؛ انهن جي مدد سان خزانو ڪڍائي وڃي مندر ٺهراءِ." صبح جو اها ڳالهه سچي نڪتي، ۽ هن وڃي گوڙي ڳوٺ ۾ مندر ٺهرايو. ڪئپٽن رئڪس جي لکڻ موجب، هيءُ پتلو اڇي سنگمرمر جو، ٻارهن فوٽ ڊگهو، هڪ سؤ رپين ۾ هڪڙي مسلمان ترڪ کان گهڙايو ويو هو. مورتيءَ جي نرڙ تي هيري جي ڪٽي لڳل هئي، ۽ ٻنهي ٻُچين تي به هيري جون ڪٽيون لڳل هيون. مقرر وقت تي هن پتلي کي اندران ڪڍي، چبوتري تي رکي، عام درشن ڪرايو ويندو هو. ڪيتري ٻيٽا ايندي هئي، جنهن سان ڪجهه پوڄاري ڪٽندو هو، ۽ باقي وڏو حصو وقت جي سوڍا راجپوتن جو راڻو ڪٽندو هو. سن ١٧١٦ع ۾ ويراواهه جو ستوجي سوڍو هن پتلي کي زوريءَ ٻاڪاسر ڪڍائي ويو ۽ آتي هڪ نم جي وڻ هيٺ پورائي ڇڏيائين. ٻارهين مهيني ٻاهر ڪڍي، ميلو لڳائي، هو آن مان

اڪيچار پيدائش حاصل ڪندو هو. چون ٿا ته سورت جي هڪ لڪاپت واڻياڻي، لڪي پاڻيءَ کان هن نئو هزار رپيا وٺي، پوءِ پتلي جو درشن ڪرايو. اُن بعد ستوجيءَ پتلو ڪڍائي اچي ويراواهه رکيو، جتي ساليانو ميلو لڳائڻ به بند ڪري ڇڏيائين؛ صرف جيڪو زيارتي وڏي رقم آڇيندو هو، تنهن کي ديدار ڪرايو ويندو هو. آخر پالڻپور جي ڪن شاهوڪار واڻين، تمام وڏي رقم ڏيئي، هن پتلي کي پالڻپور ڪڍائو، جتي سوئيگام ۽ موروواڙا ۾ ان جي زيارت ڪندا هئا. سوئيگام ۾ پهريون ميلو ١٧٦٦ع ۾ لڳو، ۽ مور واڙ ۾ چار ميلا لڳا- ١٧٧٨ع، ١٧٩٦ع، ١٨١٠ع ۽ ١٨٢٢ع ۾. وري ١٨٢٤ع ۾ ويراواهه ۾ ميلو لڳو. اهڙيءَ طرح هي پتلو سدائين سوڍن جي قبضي ۾ رهندو آيو. سن ١٨٣٢ع ۾ پونجو سوڍو سنڌ جي ميرن سان وڙهندي مارجي ويو، ۽ ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي ته هن اهو پتلو ڪٿي پوريو آهي. اهڙيءَ طرح چار سؤ چاونجاهه ورهين جي گردش کان پوءِ، اهو پتلو هميشه لاءِ گم ٿي ويو.

ويراواهه جو سوڍو ستوجي

اسان مٿي ذڪر ڪيو آهي ته سوڍو ستوجي، پارسناٿ جو پتلو زوريءَ پاڪاسر ڏانهن ڪڍائي ويو هو. سوڍي ستوجيءَ اهو هڪ ڪم نه ڪيو آهي، بلڪ اهڙا سوين ڪم ڪيا آهن. ستوجيءَ کي سردار بڻائي، سوڍا ۽ بلوچ ڪڇ، مارواڙ ۽ گجرات ڏانهن زبردست ڌاڙا هڻندا هئا. پارڪر ۾ اڄ ڏينهن تائين پهاڪو آهي: ”ستوجيءَ وارا تارا“ ستوجي ڏينهن جو ماڻهن کي چوندو هو ته ”تارا ڏسو ٿا؟“ ماڻهو ڊپ کان چوندا هئا ”هائو!“ ان تان هيءُ پهاڪو مشهور ٿي ويو آهي.

هڪ دفعي ويراواهه ۾ پنهنجي دربار ۾ سوڍو ستوجي ويٺو هو. اُن ڏينهن سنگها تلاءَ جي ڪناري تي شرمالهي

برهمڻ جي چيچ چيلهار سان اچي، پارڪر ۾ ويٺي. چاچي، سوڍن جي آدرسٽڪار ڪرڻ لاءِ، ناري جا ڇانور ڪٺي ڪجهه پيتا ڏيڻ ويا. جڏهن سنوجيءَ ڇانور ڏٺا، تڏهن پنهنجن ماڻهن کي حڪم ڪيائين ته چاچين کي چئو ته جيترا ڇانور اوهان وٽ آهن، اهي اسان کي ڏيو، ۽ اُن جي عيوض ٻاجهري وٺي وڃو! چاچين ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ڇاڪاڻ ته شاديءَ وقت ڇانور گهربل هئا. جڏهن سنوجيءَ کي انڪاري سُڌ مِلي، تڏهن بندوق کڻي پاڻ اچي سنڀريو، ۽ ڇاچين کي قطار ۾ بيهاري، سڀني کي قتل ڪري ڇڏيائين. آخر ۾ گهوٽ کي به قتل ڪري، ڇانور کڻائي روانو ٿيو. گهوٽ جا مينديءَ رتل هٿ ۽ سوڙ، هن بي رحم جلاد جي تلوار جي ڀڪ ٿيا؛ اميدن سان سينگاريل ڪنوار، هميشه لاءِ نامراد ٿي ويئي؛ ۽ سوين بي ڏوهي چاچي، هن مردود جي خوني ڪرتوتن جو شڪار ٿيا.

پولن آستان

گوڙيءَ جي مندر پرسان هڪ پڪسرو برج ٺهيل آهي، جنهن کي "پولن آستان" ڪري چئبو آهي. هڪ دفعي پارڪر جا ڪي ڏاڙيل نئيڙ مان مال چورائي ويا هئا. نئيڙ جو راجا، پولن سنگهه راٺوڙ، واهر ڪري ڏاڙيلن پٺيان لڳو. هن آستان واري هنڌ تي اچي ڏاڙيلن ۽ پولن سنگهه جي وچ ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ راجا پولن سنگهه مارجي ويو. اُن جي يادگيريءَ ۾ اهو آستان، ١٧٤٣ع ۾ ٺهيو.

ريکو ديوَ جو بت

ويرا واهه جي هاٽوڪي مندر ۾ جين ڌرم وارن جي ٻڪيه ديوتا ريکو ديوَ جو بُت رکيل آهي، جو سنگمرمر جو ٺهيل پتلو آهي. هن جي اکين ۾ هڪ عجيب شيشو

رکيل آهي، جو سنگمرمر جو ٺهيل پتلو آهي. هن جي اکين ۾ هڪ عجيب شيشو رکيل آهي، جو اونداهيءَ ۾ تجلو ڪري ٿو. ماڻهوءَ جيڏي هن بُت جي چوڌاري ٻيون به ڪيتريون پٿر جون مورتيون رکيل آهن.

نڪولاس وٿنگٽن جو پارڪر مان لنگهڻ

سن ۱۶۱۳ع ۾ نڪولاس وٿنگٽن، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پاران نير خريد ڪرڻ لاءِ، احمدآباد کان سنڌ پهتو. رڻ جو ڪنارو ڏيئي، ۲۸-ڊسمبر ۱۶۱۳ع ۾ ننگرپارڪر شهر ۾ پهتو. هو لکي ٿو ته "ننگرپارڪر ننڍڙو شهر آهي، پر مسافرن جي ضرورت واريون سڀ شيون اتي موجود آهن. هتي جا ماڻهو ڌاڙيل آهن. اسان کان ٽيڪس جو محصول ورتو ويو. هتان کان ويندي جوڻ تائين ڪو به ماڻهو ڪنهن کي ڏيل نٿو پري." وات تي نڪولاس کان بلوچ ڌاڙيلن سندس اسباب ۽ ڪپڙا ڦري ورتا، تنهنڪري موٽي ننگرپارڪر ويو، جتان هڪڙي هندو واپاريءَ کان خرچ وٺي، واپس احمدآباد پهتو.

سيدي علي رئيس جو پارڪر مان لنگهڻ

سن ۱۵۵۶ع ۾ ترڪيءَ جي سلطان، سيدي عليءَ کي پورچوگيزن سان وڙهڻ لاءِ موڪليو. هن کي عربي سمنڊ ۾ سخت طوفان پيش آيو، تنهنڪري ٽورن جهازن سان اچي گجرات پهتو. جهاز اتي ڇڏي، پاڻ خشڪي رستي کان قسطنطنيه پهتو. هو لکي ٿو ته "اسان جي پارٽي ڪن ڏينهن بعد راجپوتن جي شهر ننگرپارڪر پهتي، جتي راجپوتن اسان کان ڪستم وٺي، پوءِ وڙهڻ شروع ڪيو. انهن کي پئسا هٿ ڪرڻ جي نيت هئي، پر اسان وٽ ڪجهه ڪونه هو."

لونگهيجي دربار جي پارڪر تي چڙهائي

لونگهيجي دربار، راڻينگواري جي سڀني پاڻ ۱ اوگهڙ ۱ کي پارڪر جي سوڍن خون ڪري ڇڏيو هو، تنهنڪري هن

ڪاٺي راجپوتن جو زبردست ڪٽڪ وٺي، پارڪر تي چڙهائي ڪئي. سندس لشڪر ۾ 'ورجانگ' نالي هڪڙو مشهور سردار به شامل هو، جيڪو بهادريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. ٻئي طرف، پارڪر جو ٽڪر پنهنجا پهاڙ سمان جوڌا وٺي ٻاهر آيو. آخر جنگ لڳي: پارڪر جي ٽڪر زور سان رڙ ڪئي: "ڪٿي آهن راڻينگوارو؟ نڪري اچي ميدان ۾ ته پارڪر جو پاڻي چکايانس!" ڪاٺي ڊچي ويا. راڻينگوارو هڪ جاءِ تي ٿمي ويو. پارڪر جي راڪاس جيڏن سوروين جي هٿن ۾ خوفناڪ تلوارون ۽ ڀيانڪ ڀالا ڏسي، ڪاٺين جو هوش اُڏامي ويو. ايتري ۾ پارڪر جي سوڍي وري سڏ ڪيو: "ڪٿي آهي راڻينگوارو؟ ٻاهر اچي ته ڪيس سنڌ جو سير ڪرايان!"....

"اچي وڃ، ڀائي! آءٌ آهيان راڻينگوارو!" ائين چوندو، ورجانگ ڏانڊل سندس مقابلي ۾ اچي ويو. ٻنهي جي وچ ۾ تلوارن جي وارو وار لڳي ويئي. ٻئي چٽا گهوڙن ڪان هيٺ ڪري پيا. نيٺ ورجانگ، ٽاڪر تي غالب پيو، ۽ ائين پارڪر تي فتح پائي، هن ڪاٺين جو مانُ مٿي ڪيو. پارڪر جي سودارن پڻ ڪيو ته ڪاٺين جي ڪنهن به فرد کي جيئرو نه ڇڏيو ويندو، پارڪر جي سردارن ڪيتريقدر پنهنجي پڻ کي پاڻي ڏنو، تنهن جو احوال اڳتي ايندو.

پارڪر تي سومرن جي حڪومت

جڏهن سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت هئي، تڏهن عمر سومري پڻ، سن ١٣٥٥ع ۾ امرڪوٽ سوڍن کان هٿ ڪيو، ۽ ١٣٩٠ع تائين حڪومت ڪئي. امرڪوٽ هٿ ڪرڻ بعد هن سڄو ٿر پنهنجي قبضي ۾ ڪيو، ۽ اڳتي هاڻي پارڪر به پنهنجي قبضي ۾ ڪيائين. آتي پنهنجو هڪ صوبو، عبدالرزاق نالي مقرر ڪيائين، جو سنڌس پيٽوئيو به هو. هن جي ڏينهن ۾ 'عمر ۽ مارئيءَ' جو واقعو ٿيو. مارئي پارڪر جي هئي، تنهنڪري هيٺ ان جو ڪجهه احوال ڏيڻ مناسب ٿيندو.

سيني تاريخ نويسن سومرن کي پرمار راجپوت سڏيو آهي، جن سنڌ تي ساڍا ٽي سؤ سال حڪومت ڪئي. اڄ تائين پارڪر ۽ ڍاٽ ۾ جيڪي گيت ڳائجن ٿا، تن ۾ به "سوڍو سومرو" ڪري ڳايو وڃي ٿو. سومرن جي حاڪمن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي. سومرا سن ١٣٠٠ع ڌاري مسلمان ٿيا. محمود بيگڙي، ٿر تي ٽي ڪاهون ڪري، سومرن کي مسلمان ڪيو.

(١) سومرو ١٠٥١ع کان ١٠٥٤ع.
(٢) پونگر پهريون ١٠٥٤ع — ١٠٦٨ع.
(٣) دودو پهريون ١٠٦٨ع — ١٠٩٢ع.
(٤) سنگهار ١٠٩٢ع — ١١٠٦ع.
(٥) خفيف ١١٠٦ع — ١١٤١ع.
(٦) عمر پهريون ١١٤١ع — ١١٨٠ع.
(٧) دودو ٻيو ١١٨٠ع — ١١٩٣ع.
(٨) پنهون ١١٩٣ع — ١٢٢٦ع.
(٩) ڪينهرو پهريون ١٢٢٦ع — ١٢٤١ع.

(١٠) محمد طور ١٢٤١ع – ١٢٥٦ع.
(١١) ڪينهرو ٻيو ١٢٥٦ع – ١٢٥٩ع.
(١٢) طائي ١٢٥٩ع – ١٢٨٣ع.
(١٣) چنيسر ١٢٨٣ع – ١٣٠٠ع.
(١٤) ڀونگر ٻيو ١٣٠٠ع – ١٣١٢ع.
(١٥) دودو ٽيون ١٣١٢ع – ١٣١٣ع.
(١٦) چنيسر ٻيو ١٣٠٣ع – ١٣٣٢ع.
(١٧) خفيف ٻيو ١٣٣٢ع – ١٣٥٥ع.
(١٨) عمر ٻيو ١٣٥٥ع – ١٣٩٠ع.
(١٩) ڀونگر ٽيون ١٣٩٠ع – ١٤٠٠ع.
(٢٠) همير ١٤٠٠ع – ١٤٣٩ع.

مارئي

"ستي سَٽَ مَٽَ ڇوڙيي، مت ڇوڙيي پَٽَ جاءِ."

ننگر پارڪر جي نزديڪ، پر ڏهه ڪوهه ڏور، "ڀالوا" نالي هڪ ڳوٺڙو ڀيڪي سان ڀيٽل نظر ايندو. پر ۾ ست ڀِٽون، وراڪو ڏيئي، ڳوٺڙي کي گود ۾ ويهاري ويٺيون آهن. ڪنهن کي ڪل ڪانه هئي ته هن سڪريءَ سيم ۾ ڪا خاصي ڪستوري ڪِلندي، جا سنڌي خواتين جو ڳاٽ سَٽَ جي سُرهاڻ سان ساريءَ دنيا ۾ اوچو ڪندي! ست جي سرهاڻ سان نمتار، انهيءَ ٽري ڪنوار بنسبت ڪيترن اديبن ۽ عالمن پنهنجا سينا قولي پٽرا ڪيا آهن ته هوءَ ڪير هئي. ڪڏهن ڪنهن قربانيءَ ڪچهريءَ ۾ ويٺي ڳالهه ڇُرندي آهي ته رباري چوندا آهن ته مارئي رباڻ هئي: اسان جو ويس وڳو ۽ ساڳيو آهي، جو مارئيءَ جو هو. آهي به ائين. ربارٽيون اڇا تائين مٽي تي اوني چُني، ۽ آنءَ جو گهاگهرو پهريندريون آهن. شاديءَ مهل بہ ساڳيو ويس، البت ڪجهه ڀرت ڀريل هوندو آهي. شاديءَ مهل ڪاريءَ چُنيءَ ۽ ڪاري گهاگهري

جو ڪارڻ اهو ڏسيندا آهن ته عمر جڏهن مارئيءَ کي ڪُٽي ويو، تڏهن ماروئڙن مهڻي، ڪان ڪارو ويس ڪيو هو. اڄ ڏينهن تائين رٻارڻيون، مرگهه نيڻيون، جسمي ۾ پريل، گوريون ۽ ڦُٽريون پيئون ليکنديون آهن. راجپوت توڙي رٻاري ”جُهار“ جو لفظ آچارين. مارئي به عمر جي وحشياڻي قيد ۾ قابو هوندي به جهانگيئڙن کي جُهار ٿي موڪلي:

جڄها ڏج جُهار، منهنجا مارو سير کي،
گهٽو آڪنڊي آهيان، منهنجا پرچن شل پهنوار،
ويڙهيون تڙ ولهار، ڏٺي سون ڏينهن ٿيا.

مارئيءَ کي ڪي وري ڪچ ڪيراڪوٽ جي چام ڦول جي ڏيءَ ۽ لاکي جي پيڻ ڪري ٿا ڪوٺين. چام ڦول کي پنج راڻيون هيون، جن مان پنج پٽ پيدا ٿيا: ڏولا راڻا جي ڪنيا مان ساند، چاوڙي مان سور، سوڍيءَ مان ڪينهرو، ڏوڻ مان ڏائو، ۽ سونل مان لاکو. سونل راڻي ڪڙ ڏر رٻاري کي جهنگ مان لڌي هئي، تنهن سنهس رمڻيڪ روپ ڏسي، آن کي رٻاري چام ڦول سان پرڻايو.

وڪئي ڪڙ ڏر بن ۾، لڌي اِندر پري،
سوغات ساساري، اچي پرڻائي ڦول کي.

آن لاءِ ملاحظه ٿئي هڪ بيت:

قاضي امرڪوٽ جا، تون توري ڪچ تپاس،
سون ناناڻو سرڏر، ڏونگر ڪچ ڏاڏاس،
ڦول سندي ڏيئڙي، لاکي جي پيٽاس،
لڪئي ڪارڻ پنهنجي ئي، ڪيو پاليٽو پاس،
ويهي پلنگ پاس، لوئي ڪيئن لڄائيان!

ٻي روايت آهي ته مارئي چام ڦول جي رکات، سيراڏيءَ مان پيدا ٿيل آهي. جنهن وقت امرڪوٽ جي سٽا، راڻي چاند جي هٿ ۾ هئي، تڏهن لاکي جون روجهڙيون روز بروز چاند.

جي باغ جون ڪچيون ڪليون ڪانئي وينديون هيون. هڪ ڏينهن انهن چورن کي گرفتار ڪرڻ لاءِ چاند هڪ چمڪار گهوڙي تي چڙهي پٺيان پيو:

چاند ڪري چاهه، شيوا ڪئي شنڪر جي،
آتريو عرش مٿاهه، گهڻي مُلهه جو گهوڙو.

روجهڙين کي وچي ڪيراڪوٽ جي دروازي وٽ دسيائين. پهريدارن چاند کي چوڪنيو پڌي، لاکي وٽ حاضر ڪيو. لاکي حڪم ڪيو ته راٺو ثابت ڪري ته روجهڙين برابر ڪليون ڪاڏيون آهن ته مان پنهنجيءَ ڌيءَ جو سڱ ڏيندس، نه ته راٺو موت کي سڱ ڏئي. راٺي، انهن جو پيٽ چيرائي ڏٺو ته برابر ڪليون نڪري آيون، جي اڃا هضم ڪين ٿيون هيون. وعدي موجب، لاکي سڱ ڏيڻ قبول ڪيو. راٺو هڪ ئي رات ۾ پالڻي سوڍهر وٽ پالوا پهچي ويو، ۽ آن جي رٿ تي چڙهي، وري ساڳيءَ رات ڪيراڪوٽ ويو. لاکي جي روح کي پالڻي جو رٿ وٺي ويو. پالڻي کي جڏهن انهيءَ ڳالهه جي ڪڙڪ پئجي ويئي، تڏهن راتو واهه پڇي نڪتو. اوچتو ميراڏي آن رٿ ۾ وچي سٿي هئي، جا تنهن وقت گرڀوتي هئي. وچ وات تي هوءَ سڄاڳ ٿي، مگر پالڻو واپس پهچائڻ لاءِ تيار نه هو ۽ ائين ميراڏي پالوا پهتي.

پالوا جو ڪيڏو نه اڇو ڀاڳ، جڏهن هي هيرو پالڻي جي پدر ۾ پيدا ٿيو. ڌيري ڌيري مارئيءَ جي ملوڪيت جا ڳُڻ اوڙي پاڙي ۽ سيم سيڍيءَ ۾ ڳائجڻ لڳا. سندس نوڪر ڦوڳ، مارئيءَ جي سونهن ڏسي ڦوند ۾ ڦرجي ويو. هميشه اوچي اک مارئيءَ ۾ ڪُتل هوندي هيس. موٽ ۾ آه ۽ شوڪاري ڪان سواءِ ٻئي ڪين پوندو هوس، ۽ هيءَ سانگين جي سُرهاڻ، سٿرين سان گڏ، ٺهي ٽڪي، ٺاهوڪي ٿي، مٿي تي ٻيلهڙو کڻي هلندي هئي ته بدنام ڀوُرُسي رک تي پوندو هو. سورهن جي وهيءَ ۾ هن پدمڻيءَ کي پالڻيءَ

پنهنجي پاڻي ’ڪيتمنگهم‘ مان گهرايو. مارئيءَ جي مڱڻي ٿيڻ بعد ڦوڳ جي رهي سهي اميد تي به پاڻي ڦري ويو، ۽ پالوا کي پنهنجي ٻُڌو ڪري، لنگهي ويو ڏات ڏاتيءَ وٽ. ڏات ڏاتي، عمر سومري، امير امرائن کي سهڻيون صلاحون ڏيئي رهيو هو:

پَرناريءَ جي پريتڙي، پنج پرڪارن ڪاءِ،
ڌن هاري جوبن گهٽي، ٻنهي ۾ ٻٽ جاءِ،
جيئري ڪاءِ ڪيجو، مئي نرڪ لي جاءِ.

ايتري ۾ ڪنهن جي ڪرڙي آدميءَ اچي سلام ورايو. پريل ڪچهريءَ جون اکيون هن ڪائڙ جي ڪَريل آدميءَ ۾ کُپي ويئون. ويٺلن وَجهتَم پيچ تي سڄاتو. آن اڻجاڻ انسان، بادشاهه کي ٻاهر اچڻ جو اشارو ڪيو. ٻين کي نصيحت آميز نڪتا ٻڌائيندڙ عمر، هڪ واري پرائيءَ صلاح ۾ اچي ويو. عمر کي عشق جي ڦند ۾ ڦاسائڻ لاءِ ڦوڳ پنهنجو ڦند ڦهلائڻ لڳو:

ميان تون ملير جي، سڄ خبر چار،
مارئيءَ نالي نيڪ آهه، عورت شهر يار،
سرس آهه سڄ ڪنان، سهڻين جي سردار،
سهڻي ناهي سنڌ ۾، اهڙي ڪا مختيار،
هاي تون هڪوار، ميان ڏسج مارئي.

جڏهن عمر، مارئي جي حسن جي وارتا ڦوڳ جي واتان ٻڌي، تڏهن انصاف جو گلو ڪپيندڙ عمر، گنگا جي ڪپڙن جي هيڪار تي غش ڪائيندڙ عمر، پرائي لڄ لٽڻ لاءِ اٿي کڙو ٿيو. ترت تکي توڏي تي تيار ٿي، ٻيئي ڄڻا امرڪوٽ جي حد او رانگهي، چاچرو چڙي، ننگر جي نزديڪ ٿيا. هڪ آلڙ ۽ اڻجاڻ گهوٽائيءَ نينگريءَ کي کهڙي ڪَرَ تہ اڄ سائيڪن تي نہ وڃان. سرتين سڄ آيرئي ڪان اڳ ۾ سڏ ڪيو. مارئي بہ ٿهي ٿکي، چوڙين ۾ لانبا جهانبا وجهي، لسي للاٽ

تي ڇيندي ڇهڻائي، ڪنن ۾ پنڙيون پائي، پُنڻي جي ڪَس
ڪي ڪاٺي هڻي، سينڌ سجائي، سرمون پائي، ست مٿي تي
۽ گهڙو ڇيلهه تي رکي، ساهيڙين سان گڏجي اٿي هاي.
لاڪيٽي لوڏ، ڇا ڇاڇي، قدم قدم تي قربان وڃجي! هر ڪنهن
جي هلڻيءَ هنجهه ڪي حيران ئي ڪيو. پر مارئيءَ جو مهاندو
مڙيان ئي ملوڪ هو:

”جهڙي صورت سچ“، تهڙي مورت مارئي.“

ڪوهه تہ پالوا جي پر ۾ هو. سموري ٽولي، ڏلندي ۽
ٽهڪندي، اچي آتي پهتي. ٻيلهڙا پٽ تي رکي، واري سان
پائي پرڻ لڳيون. اج ڪوهه تي انهن البيلين ڪان سواءِ ٻي
ڪابہ پهر حاضر ڪانہ هئي. هي چنچل ڇوريون، پنگهٽ جي
پُربهار فضا ۾، گهڻيءَ مهل تائين هڪ ٻئي سان ڪيچلنديون،
ڊوڙنديون ۽ ڳائينديون رهيون. اوچتو هڪڙو اوٺي سوار،
اڳتي وڌي آيو. پنگهٽ وارو گهاٽ، جو ٿورو اڳ ۾
ٽُوليو نتي سمايو، سو هڪدم سانتيڪو ٿي ويو. سموريون
ڪامڻيون يڪايڪ خاموش ٿي ويئون. سوار وڪ وڌائيندي،
ڪانئن پاڻيءَ جو سوال ڪيو:

ڏي منهن مارئيءَ جو، عقل ٿيس خطا،
ڇيائين چوڙ يلين ڪي، ”سُڪيون هجو سدا،
اسين مسافر آج ۾، مايون مرون تا،
پاڻي پياريو اسان کي، ڪريو دير نہ ڪا،
مارئي ڪٽي گهڙا، آئي اڳيان عمر جي.

مارئي جيئن پاڻي پيئارڻ لڳي، تيئن عمر جي پُٺِڪ مان
سمورو پاڻي هيٺ هارجي ويو؛ عمر جي آڏي اڏ مارئيءَ
جي مهاندي ڏانهن هئي. ٿورو اڳيرو ٿي، جهرڪيءَ کي
جهڙپ ڏيئي، شڪاري باز ڊث ڏانهن ڊري پيو. ٽلندڙ ٽولي ۾
ٽاڪوڙو پئجي ويو. مشڪندڙ مهانڊا، حيرت ۾ هجي ويا. پالوا جي
گهڻيءَ گهڻيءَ ۾ روج راڙو، ”مارو! مارو!“ جو ماتام مچي ويو.

عمر سومري هن ابوجهه ڳوٺاڻيءَ نينگر کي چنن مان چنائي عمرڪوٽ ۾ آڇي، ماڙين ۽ محلاتن ۾ ويهاريو. مارئي پکن ۾ پيدا ٿيل پدمڻي، تنهن کي عمر جا محلات مُور نه ٿي وڻيا. عمر سومري نئين سَج نوان ڏاج آڻي ٿي ڏنا، پر مارئي روئندي ۽ رڙندي ٿي رهي. اباڻن ۽ ساهيڙين جي سڪ ۾ سندس منهن اُباڻجي ويو. سهڻا ۽ ڊگها وار اٽيسنگاريل ٿي رهيا. عمر کي عرض ڪرڻ لڳي:

”نه سانگي نه وانگي، ڪو جهانگي پسان،
نه اوٺي نه ڳوٺي، ڪو ڏيهي ڏسان!
نه مون سوڪلاڻي پرين سان ڪئي،
الائي ته مون تي ڪا آفت پئي!
ڏسي لال ڪنبي، چِتن سان چُني،
لوئي ڪيئن لاهيان، ڏاڏاڻن ڏني.
ڪَڙي، ڪُرڪ، ڪنمال، زيور، زري،
هَسي، هار پايان، ڪڙي نڪ وري.
آڏر ڪانگڙ، مون ابا اڇن،
ڪيڏي قيد سان، مس ويساري وڃن!“

واهڻ جي هن ڇوڪريءَ کي وطن جي اهڙي سڪ هئي، جو عمر جي زوراور زنجيرن ۾ جڪڙيل هوندي به، ور ور وطن ڏانهن پئي واجهايائين. رات جو ڏيڻ واريءَ دريءَ وٽ ويهي ڏيهه جو اوسيئڙو ۽ انتظار ڪندي رهي. ڏنوٽين جا ڪيڏ ۽ پڙاوا پسي، سندس چِت چوُر چوُر ٿي ويندو هو. وڏيون ۽ سهڻيون اکيون، جلد ڏرا ڏئي وييون. ڏيهه جي ڏولائي ۾، سرتين کي سارينديءَ ۽ چيلڙن جي چانگ کي ياد ڪندي، ملير ڏي مُنهاڙ ڪري، عمر کي پيئي آزي نيزاري ڪندي هئي:

”ملڪ مارو مير جو، آهه لڪپٽ لاڪات،
جويون جيسلمير جون، آهن ڪُل ڪنوات،
لوبارين ۾ لوڏ گهڻي، وڏي سونهن سمات،

ڪنوارين ۾ قوت گھٽي، منگھه ولوڙين مات،
مٿن ڪاريون، هٿن ناريون، سرگھه ڏيو موڙات،
چولا چوڙيلن جا، آهن نونئر نيڪن سان ناتَ،
پائي ڳچي ڳاتَ، ڪونن مرندي مارئي!"

سنڌ جي سر زمين جي هيءَ سدا ملوڪ پدمڻي، عمر جي وحشياني ڪارروائين هوندي به، ست ڪان ڪنهن پر ڪانه سِري. آخرڪار مارئيءَ جو ست ڏسي، عمر ڏيل ۾ ڏري ويو، ۽ مارئيءَ کي ڀيڻ ڪري، مٿي تي پوتي اوڍائي، ڏاڄو ڏيئي، سنڌس ملڪ پارڪر پهچائي آيو. اُن جي اڱڻ چوڪ تي چڙهي، مارئيءَ عمر جي انصاف جا گُڻ ڳايا. لاکيڻي لطيف شاهه ڀٽائيءَ دنيا کي هن ستيءَ جو پيغام پهچايو:

"جنهن ستيءَ ست نه ڇڏيو، سا مارئي مَرجائي،
اچي عمرڪوٽ ۾، تنهن لڄ نه لڄائي،
پيئي بندياڻي بند ۾، ڪونين ڪُڄائي،
جا سانگين سيڏائي، سا مُور نه مُرڪي ماڙئين."

مارئيءَ جي ڪنڊي

ڀالوا ۾، ڏيڍ ميل ڀنڊ تي اڃا به اهو کوهه موجود آهي، جتي مارئي پنهنجي مال کي پاڻي پيئاريندي هئي. هينئر اهو کوهه ڏنجي ويو آهي. اُن کوهه جو پاڻي تمام کارو هو. عمر ان کوهه تان مارئيءَ کي کنيو هو. کوهه جي پرسان هڪ ڪُنڊي يا ڪونڊي آهي، جنهن ۾ مارئي پنهنجي مال لاءِ پاڻي رکي ڇڏيندي هئي. اُن جا ٻي پاسا اڃا تائين سلامت بيٺا آهن. اُن ڪونڊيءَ جي ويڪر چار فوٽ، ڊيگهه ڇهه فوٽ، ۽ اونهائي هڪ فوٽ کن آهي. (مسٽر چنا ان وقت جي ڪليڪٽر، ١٩٤٦ع ۾ هن ڪُنڊيءَ جي مرمت ڪرائي هئي.)

مونڊري جي سَتِي ڦول

ننگر پارڪر شهر کان آٿ ميل اُتر-اُلهنديءَ ڪُنڊ تي، مونڊرو نالي هڪ ڳوٺ آهي، جنهن ۾ هيٺئر ڳانگيجيءَ جي پُٽ اکيجيءَ جو اولاد، اڪا سوڍا رهن ٿا. هن وقت انهن جي اولاد مان کيتوجي، سندس وڏو پٽ آلجي ۽ ننڍو پٽ هريسنگهه، تمام سٺا ۽ سچار سردار رهن ٿا. هيءَ ڳالهه جنهن وقت جي آهي، تنهن وقت راڄپوت جهوني مونڊري ۾ رهندا هئا، جو هاٺوڪي مونڊري کان اڌ ميل اورتي آهي؛ تنهن وقت مونڊري ۾ رووجي نالي مهاتيجوان راڄپوت ٿي گذريو آهي. روپجيءَ پنهنجي شادي ڳوٺ ويجهيار تعلقي ڇاڇري ۾، جو چيلهار کان سورهن ميل ڏکڻ-اوڀر تسي آهي، ڪياڻ ڏوهٽ جي ڌيءَ ڦول ٻائي سان ڪئي هئي. ڦول ٻائي هڪ نيڪ، سندر ۽ پتي ورتا ناري هئي. اوڻ (جو ننگر پارڪر کان ڇهه ميل اُتر-اولهه تي ۽ مونڊري کان ٻن ميلن جي مفاصي تي آهي) جو سوڙ چارڻ، روپجيءَ جو تمام گهرو دوست هو. صبح ٻاکَ کڻڻ کان اڳ ۾ هو روپجيءَ جي اوتاري ۾ روزانو رهاڻ ڪرڻ ويندو هو؛ اِهو هميشه جو دستور هوس. ٻئي ڄڻا گڏجي چانهه ۽ آفيم پيئندا هئا. هڪ ڏينهن ڦول جي هٿ ۾ سور هئڻ ڪري رووجي هڪ وَل ڪَٽي رهيو هو، مٿان سج چڙهي آيو، پر رووجي ٻاهر اوتاري ۾ نه نڪتو. اها ڳالهه سوڙ کي نه آئڙي، تنهن هڪدم واکو ڪري چيو ته "رووجي ڪهڙي پٿياڻي راڄپوتڻ پرڻيو آهي، جا سپاٽي روپجيءَ جي مرڻ بعد ستي ٿي ڏاگهه چڙهندي! جنهن جي محبت وچان اوتاري ۾ اچڻ جي به فرصت نٿي ملِيس." گهر ۾ ويٺل ستي ڦول، ٻارٽ جا اهي اهڪا الفاظ ٻڌي ورتا، تنهن اندر ۾ اهو پڪو پرڻ

ڪيو تہ ”رووجي جيڪڏهن ڪنهن لڙائيءَ ۾ ماراڻو تہ مان ستي ٿي ڏاگهہ ضرور چڙهنديس“

تنهن وقت ننگر پارڪر ۾ پرماروَنس راڻو ڪانءُ راڄ ڪندو هو. راڻي ڪان جو ننگر پارڪر جي لهاڻن سان ڪنهن ڳالهہ تان تڪرار ٿي پيو، تنهنڪري انهن پرڻ ڪيو تہ ننگر پارڪر جو پاڻي پيئڻ حرام آهي، ۽ پنهنجا ٻار ۽ ملڪيت وٺي، واگڙ طرف روانا ٿيا. تنهن وقت رووجي ڪڇ طرف ويل هو. رويجيءَ کي اچي لهاڻا، ڳوٺ سوراچند کان ٻارهن ميل پري، ڪڇ جي رڻ ۾ سامهون مليا. لهاڻن کي ائين لڏي ويندو ڏسي، رويجيءَ کي رحم آيو، ۽ لهاڻن کي پرچائي، راڻن سان سندن رضامندي جي ساک ڏيئي، پنهنجي ڳوٺ موندري ۾ وٺي آيو. راڻي ڪان کي ڪنهن دشمن اچي ڪَن ڀريا تہ رووجي اوهان جي خلاف آهي. اچاڻ راڻو بغير سوچ ۽ سمجهہ جي، ڪولهين جو وڏو لشڪر وٺي موندري روانو ٿيو. آن وقت رووجي پنهنجن ڇهن-ستن ماڻهن سان سندس ڪوٺايل ڪوهہ تي سنان ڪرڻ ويو هو. راڻو ڪان ۽ ان جو لشڪر اتي ڪيس سامهون ٿيا. رويجي راڻي کي سنيهي آيل ڏسي چيو تہ ”اوهان جي مرضي لڙڻ جي هجي تہ مون کي سنيهڻ ڏيو: آءٌ پنهنجي پناهہ هيٺ آيل لهاڻا اوهان جي سپرد ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيان.“ ايتري ۾ هڪ ڪولهيءَ بندوق جي گولي هلائي، جا وڃي رويجيءَ کي ڇاتيءَ ۾ لڳي، ۽ پنجاهہ سالن جو هي سوروير راجپوت زمين تي ڪري پيو. رويجيءَ جي دوستن انهن سان لڙڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن ۾ هڪ سوڍهر مارجي ويو. پوءِ راڻي ڪان جهيڙي بند ڪرڻ جو حڪم ڏنو. رويجيءَ جي مرڻ ڪري راڻي ڪان کي تمام ڏک ٿيو.

جڏهن ستي قول کي اها خبر پيئي، تڏهن هڪدم اوڙاهہ اگنيءَ جو تيار ڪرايائين، ۽ پنهنجي پتيءَ جو لاش گود ۾ وٺي، پيانڪ اگنيءَ ۾ پرورش ڪيائين. موڙ چارڻ کي خبر

پيئي، تڏهن هو ڊوڙندو آيو. ماڻ اُپڙهيل هو، تنهنڪري ويڪاسر جي ڪرشن چارڻ کي ساڻهو موڪليائين، جنهن اچي چند ڇيو. سوڙ ان وقت سٽي ڦول کي ترم-پيڻ ڪري، اهو چند مڏ جي صورت ۾ ڏنو. مونڌري جي هن سٽي راجپوتڻ، اگنيءَ ۾ بيهي صرف ايترو چيو ته ”مان سوڍن جي پچاڙي ڏسان ٿي!“ اهو بلڪل سچ نڪتو. اڄ هن سٽيءَ جا چند ساري پارڪر ۾ ڳايا وڃن ٿا. آهو ڪوهه اچا به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پاسي ۾ ان فوت ٿيل سوڍهو جو مساڻ آهي، جتي رووجيءَ ۽ سٽي ڦول جا پٿر لڳل آهن. انهن تي هنديءَ ۾ اکر لکيل آهن: ”وڪرم سنبت ١٨٦٨، مهينو چيٽ، تاريخ ١٥“. اڄ به ان خاندان جا پويان متينءَ تاريخ تي وڃي پوڄا پاٺ ڪندا آهن. سٽي ڦول جي پريم ۽ ويرتا پري ڪهاڻي، ڪوي اِجهو هيئن ڳائيندا آهن:

ارڪ جانڪو ڪيئن آوگيو، ڪيئن جانڪو ڪرتال،
مرد ڳجاوت مونڌري، پڙ پڙيو پوپال.

[اڄ ڪهڙو نه نياڳو ڏينهن آهي، جو سج ۽ چنڊ پڻ جانڪا (جهٽڪا) آيريا آهن؛ انهن ۾ ڪو شعاع ڏسڻ ۾ نٿو اچي، ڇو ته هي مونڌري جو، ڳج (شينهن) کي ڪيرائڻ وارو مرد مجاهد ميدان جنگ ۾ سمهي رهيو آهي. اڄ سج ۽ چنڊ ۾ تيج هن ڪري نه آهي، جو مونڌري جا به روشن تارا وسامڻ وارا آهن.]

آوَ ڪانٺي ڏل اوهمڙيا، پوم ڌڙڪ سرپار،
روسي وڇن ڪهيا روي، پاڙيا سو پرمار.

[لڙائيءَ ۾ اهڙيءَ طرح سوروير گرجڻ لڳا جو ڌرتي به ڌڙڪڻ لڳي، ۽ جيڪي وڇن رويءَ چيا، سي برابر پاڙيائين.]

پـٽـيـائي آگـم بـاڪيو، جلنـي آمـا جـيـم،
ڪوپ وچـن ڪلياڻ ري، نشچيم لـيـڏا نيم.

[هن ڪلياڻ جي ڪنيا قول ٻائيءَ جيڪي چارڻ ڪي وچن ڇيا، سي ان ڏينهن ڪان نيم رکي، سچا ڪيائين.]

شـام سـڌارڻ مهاستي، جڳت ٻلي ڪئي جـوڙ،
اردنـگا قـولان آجيلي، ڪهي تـيـترس ڪروڙ.

[پنهنجي پتيءَ ڪي سڌارڻ واري مهاستي، قولان جي، ڏٺي تعاليٰ بهترين جوڙ ٺاهي هئي. ٽيٽيهه ڪروڙ ديوتا ائين چوڻ لڳا ته ”قولان“ رو يجيءَ جي اردانگني، موندري جو ملهائتو موتي هئي.]

پارڪر جا ڪوسا

ڪوسا، بلوچن جي هڪ قوم آهي، جنهن جون ڪيتريون شاخون آهن: جهڙوڪ جماڻي، چڱاڻي، لنڊاڻي، سهرياڻي، جاگراڻي وغيره. ڪوسا ننگرپارڪر، ڪُنڀڙي ۽ ساسي ويريءَ ۾ رهندا آهن. هنن جا مائٽ تمام جنگجو ۽ بهادر هئا. سوڍن سان گڏجي ڌاڙا هڻندا هئا، تنهنڪري ڪوسن ۽ سوڍن جو پاڻ ۾ ڏاڍو سلوڪ هو. سمن کي گجرات کان خوف هوندو هو، تنهنڪري انهن ڪوسن جا چار هزار ڪٽنب گجرات جي بادشاهن جي سامهون ٽيڪ لاءِ ننگرپارڪر ۾ ويهاريا. محمود شاهه بيگڙي جي وقت ۾، انهن ملڪ ۾ ايتريقدر رڻ مچائي ڏنو، جو چار دفعا محمود شاهه بيگڙو پارڪر تي ڪاهي آيو. ڪوسن کي همايون، سون مياڻي جاگير طور ڏني. ميرن جي پهرين چوياريءَ جي دؤر ۾ جيڪي قبيلا پارڪر ۾ رهندا هئا، تن کي ٽالپري حڪومت کان وظيفا ملندا هئا. ڪلهوڙن جي ظلم کان پيا به ڪي پنج-ڇهه سؤ ڪوسا پارڪر ۾ اچي رهيا هئا، ۽ پونجي سوڍي کي سردار بڻائي، ڪڇ گجرات ڏانهن ڌاڙا هڻندا هئا. سن ١٨٣٢ع جي شروعات ۾ ڪوسن پالڻپور جي هڪڙي واپاري قافلي کي اسلامڪوٽ وٽ ڦريو. ان کان سواءِ ڪوسن ۽ واگهيلن گڏجي رحمڪي بازار کي لُٽيو، جنهنڪري انگريزي لشڪر، سنڌ جي سرحد تي چوڪسي رکي. ڪرنل پاٽنجر ڪوسن جي گرفتاريءَ لاءِ ڪپتان رابرٽ ۽ ڪرنل لچفيلڊ کي فوجون ڏيئي روانو ڪيو. سرجان مالڪوم ان وقت بمبئيءَ جو گورنر هو. ٢٠- آڪٽوبر تي پوني جو لشڪر بمبئيءَ کان روانو ٿيو. ٿرپارڪر جي ضلعي لاءِ خطرو جاڳيو. مير مراد علي خان منشي رحمت الله کي، ڪن بلوچي

سردارن سان همراهه ڪري، ٿر ڏانهن روانو ڪيو. پارڪر جي مختيارڪار غلام علي لغاريءَ کي حڪم مليو ته بلوچي سردارن سان گڏجي سرحدن جي حالتن جو معائنو ڪري ۽ رپورٽ دربار کي پيش ڪري. گورنر جنرل کي ٻمبارين سان مقابلو ڪرڻو پيو، تنهنڪري ڪوسن کي ڪجهه به ڪري نه سگهيا. ٥-آڪٽوبر ١٨٣٢ع تي سردار غلام حيدر خان ڪن ڪوسن کي گرفتار ڪري، انگريزن جي حوالي ڪيو. سن ١٨٥٩ع ڌاري ڪنڀڙي جي ڪاپڙي خان ڏوسي کي ٽروٽ صاحب گهڻو لالچايو، پر هو نمڻ وارو نه هو. ٽروٽ صاحب ڪاپڙي خان کي چوائي موڪليو ته ساڻس تنبوءَ ۾ اچي ملاقات ڪري. پوءِ هن تنبوءَ جا رسا هيٺ ڪرائي ڇڏيا، ان لاءِ ته ڪاپڙي خان تنبوءَ ۾ ايندو ته ضرور ڪنڌ هيٺ ڪري ايندو، ۽ ائين سمجهيو ويندو ته هي نمي پوءِ اندر آيو آهي. ڪاپڙي خان تنبوءَ جا رسا هيٺ ڏٺا، تڏهن تلوار سان تنبوءَ کي چيري، سنئين ڪنڌ هليو ويو. اها بهادري ڏسي، ٽروٽ صاحب دنگ رهجي ويو. سندس پٽ جلال خان وڏو سخي هو. ڪوين دل ڏولي سندس ساراهه ۾ شعر چيا آهن:

ڏانو جبرو شير سنگهه، ڏاڏو خان ڪمال،
موتي سيپان مانهيلو، جس ڪنڻ جلال؛
آونچو پيسي شينهن جيئن، گينوز چالي چال،
موتي سيپان مانهلو، جس ڪنڻ جلال.

هن وقت سندس اولاد مان مسٽر يار محمد، تعليم يافته شخص آهي.

ويرا واهه جو سوڍو، پونجو جي

سوڍي ستيجيءَ کان پوءِ ويرا واهه جو ٻيو مشهور سوڍو پونجو ٿيو. سوڍي ستيجيءَ پنهنجيءَ سِتا ۽ طاقت سان اهڙا ته ڪڪرم ڪيا، جو سندس پنج پٽ هڪبئي پٺيان فوت ٿيا. سوڍو پونجو ستيجيءَ کان به سرس هو. سندس ڏيءَ واگڙ طرف پرڻايل هئي.

ان کي هڪ ڏينهن ساهڻ ڪنهن ڳالهه تي مهٽو ڏنو. جڏهن پونجي کي خبر پيئي، تڏهن هڪڙيءَ رات ۾ واگڙ جا ست ڳوٺ ڦُري آيو. هڪ دفعي پونجو ترار ڏانهن ويو هو ته کي چانڊيا پونجي جي هارين جا ڍور ڪاهي ويا. پونجي کي خبر پيئي، تڏهن چانڊين تي ڪاهي پيو. پوءِ ته اهڙو ظلمي ٿي پيو، جو چانڊيو جتي ڏسي، اُتي خون ڪري ڇڏي. چوڻي آهي:

حمزا هيڪي وار، جي ٻڙين پانٽي پونجل ري،
ٿئي نه آت سوار، گهوڙي نه چڙهي چانڊيو.

ستيجيءَ ڪان پوءِ، گوڙي جي مندر وارو پارسناٿ جو پُتلو به پونجي کي هٿ آيو هو. پونجي جو جڏهن سنڌ جي ميون سان تڪرار ٿيو، تڏهن ڪنهن هنڌ پتلي کي پوري ڇڏيائين. جڏهن پونجو سوڍو ميرن سان وڙهندي مارجي ويو، تڏهن ڪنهن کي به خبر ڪانه پيئي ته پتلو ڪٿي آهي.

پارڪر تي ميرن جو راڄ

سن ۱۸۱۵ع ۾ واگڙ ۾ تمام گھڻو گوڙ ٿيو، تڏهن ڪيترا گراسيا ملڪ ڇڏي ڪڇ جي رڻ جي ڪنڌيءَ وٽ، ننگر ۽ ويرا واهه تائين پهچي آيا. چار-پنج سؤ ڪوسا، جيڪي ڪلهوڙن جي ظلم ڪان پهچي پارڪر آيا هئا، سي به انهن سان شامل ٿيا ۽ سوڍي پونجي کي پنهنجو سردار بڻايائون. پوءِ زبردست ٽولي ڪري گجرات، واگڙ ۽ ڪڇ طرف ڌاڙا هڻڻ لڳا. ڪمپني سرڪار، ڪڇ جي راءِ ڏيسرجي کي لکيو ته: انهن پهچي ويل گراسين کي گهرائي جاگيرون ڏي ته جيئن اهي ٿڌا ٿين. پر راءِ ائين ڪرڻ ڪان انڪار ڪيو، تنهنڪري آهي خوفناڪ ڌاڙيل ٿي پيا ۽ ڪڇ، گجرات ۽ واگڙ ۾ انهن باهه ٻاري ڏنائون. نيٺ ڪمپني سرڪار، راڄ ڪاروباري منڊل سان صلاح ڪري، انهن کي ۱۵- اپريل ۱۸۱۹ع ۾ جاگيرون موٽائي ڏنيون، ۽ شرط رکيو ويو ته ڪو به چورن کي پناهه نه ڏيندو ۽ ڪڇ سرڪار سان وفادار رهندو. انهيءَ شرط هوندي به ٻه سؤ ڄڻن پڇاڙو تي حملو ڪيو. قلعي جي توبن کين اڳتي وڌڻ نه ڏنو، ته به ڳوٺ مان ٻه سؤ ڍور ڪاهي آيا. ووند شهر مان به پنج سؤ ڍور، ۽ چاليهه هزارن جي ڦر ڪري آيا. ڪڇ جي راءِ وقت بوقت ميرن کي لکيو، تاهم ڦر بند نه ٿي. تنهنڪري، ۱۸۲۰ع ۾، ڪڇ مان هڪ زبردست لشڪر تيار ٿيو، ۽ هو سنڌ جي ڌاڙي تي، چورن جي ٽولي رهاڪو سمجهي، حملو ڪري ڏنائون. تنهنڪري ميرن ڪاوڙجي هڪ لشڪر آلهندي کان لکپت طرف، ٻيو اتر کان ڪاوڙا طرف، ۽ ٽيون پارڪر طرف موڪليو. ڪڇ جي راءِ کي خبر پيئي، تنهن وڏو لشڪر موڪلي انهن کي بند ڪيو.

٢٨- اپريل ١٨٢٠ع ڪئپٽن سيڪربو مري ويو ۽ اُن جي جاءِ تي جي. جي. ولسن ٿيو، تنهن ٻه مهينا ريزيڊنٽ ٿي ڪم ڪيو. اُن بعد هينري پاٽنجر آيو. تڏهن، ٨- نومبر ١٨٢٠ع ۾، سنڌ جي ميرن پنهنجي بمبئيءَ جي ايلچيءَ جي معرفت ڪمپني سرڪار سان صلح جو عهدنامو ڪيو، جنهن ۾ ڪوشش ۽ ٻين ڏاڙيلن کي قابو ڪرڻ جو قول پڻ ڪيائون. ڏاڙيلن کي بند ڪرائڻ جي بهاني سان، ڪمپني سرڪار چار سؤ گهوڙيسوارن جو دستو گهرائي، ڪڇ جي لودراڻي سرحد تي ضابطي لاءِ رکيو. ١٨٢٢ع ۾ ڏڪار پيو، تنهنڪري ڪيترا ماڻهو ڪڇ ڇڏي ڀڄي ويا. ڏور ۽ ڏڳا مري ويا. ٻن سالن بعد وري ڏڪار پيو. ڪمپني سرڪار جو ايجنٽ، ميرن وٽ حيدرآباد رهندو هو. هن وٽان ڪنهن به احوال نه اچڻ ڪري، سرڪار کي جاچ مان معلوم ٿيو ته سنڌ جا مير ڪڇ تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ ڏاڙيلن سان مليل آهن. پارڪر جي ڏاڙيلن تي قابو ٿيڻ لاءِ هڪ وڏو دستو واڳڙ ۾ رهندو هو، سو اُن وقت ڀڄ ڏانهن ويل هو. اهو موقعو ڏسي، پارڪر جا ڏاڙيل ٽن هزارن جي ٽولي ڪري، ڪڇ کي جيتڻ لاءِ، هباءِ جبل وٽ اچي پهتا. اتي مياڻا، ڪولهي، ۽ ٻيا ڪڇ جي ڏڪار جا ماريل به اچي ساڻن شامل ٿيا. انهن جو سردار، ڪڇ جو مشهور ڏاڙيل تار لوٽائي هو. ڀڄ کان هڪ وڏو لشڪر آيو، تنهن سان ڏوبدو لڙائي ٿي. نيٺ ڪي ڏاڙيل مارجي ويا، ۽ ڪي ڀڄي ويا. ٻر ملڪ ۾ زبردست بي بندوبستي ٿي پيئي، جنهنڪري پارڪر جي سوڍن ميرن کي ڍل ڏيڻ کان انڪار ڪيو. تنهنڪري ميرن، ١٨٣٠ع ۾، پارڪر ۽ ڏيپلي طرف پنهنجا ماڻهو ايلچيءَ طور ڍل اُڳاڙڻ لاءِ موڪليا. پارڪر جا سوڍا ۽ آڏيگام، ويرا واهه ۽ ننگر پارڪر وارا ڳوٺ ڀرائي ۾ اچي گڏ ٿيا. ميرن جا عملدار ٻه ڀرائيءَ ۾ ٽڪيل هئا. انهن سمجهيو ته سوڍن کي دڙڪو داٻ ڏيئي مڃائينداسون،

پر سوڍن آنڌندو مٿن حملو ڪيو، ۽ آتي جو آتي سڀني عملدارن کي قتل ڪري ڇڏيائون. تڏهن مير مراد علي خان پنهنجو وڏو لشڪر پارڪر تي چاڙهي موڪليو. دوبدو لڙائي ٿي. سوڍو پونجوجي وڙهندي مارجي ويو. ٻه راڻا قيد ٿيا. ننگرپارڪر جي گادي نشين راڻي جي صغير هٿ ڪري، مير آتي جي ڪاروبار هلائيندڙ کي سنڌ وٺي ويا، ۽ مکيه راڻن کان ڏنڊ وٺي، کين ڇڏي ڏنائون. پارڪر جي راڻي تي ڏهه هزار ڪوريون، ويراواهه جي راڻي تي ٻارهن هزار ڪوريون ڏنڊ وڌو ويو. ويراواهه جي راڻي جو ڀاءُ حيدرآباد جيل ۾ مري ويو. ڀهراڻيءَ جي راڻي تي ڏهه هزار رپيا ڏنڊ پيو. ڦيٽاپر جي ٺڪر تي ست سؤ رپيا، ۽ آڏيگام جي سوڍي کيمجيءَ تي پندرهن سؤ ڪوريون ڏنڊ وڌائون. ٽيان سمورا سوڍا ٽي مهينا نظربند رهيا، ۽ پوءِ ڏنڊ ڏيئي آزاد ٿيا. انهيءَ کان پوءِ ميرن کي ٻنهين جي پيدائش جي پنجين پتي ڍل طور ملندي هئي. ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي اچڻ سان ميرن جي پارڪر تان حڪومت ختم ٿي.

انگريزن جي پارڪر تي ڪاهه (١٨٣٢ع)
۽ ان تي قبضو (١٨٤٣ع)

ڪلهوڙن جي وقت، ڪوسا اچي پارڪر ۾ رهيا. سندن ڌنڌو هو ڌاڙا هڻڻ. پوءِ انهن سان سوڍا شامل ٿيا. انگريز سرڪار بار بار ميرن کي لکيو: پر هو ايڏا خوفناڪ ڌاڙيل بڻجي پيا هئا، جو ميرن کي سولائيءَ سان هٿ اچڻ وارا نه هئا. تڏهن انگريز سرڪار، ١- نومبر ١٨٣٢ع ۾، ننگر پارڪر تي لشڪر چاڙهي موڪليو. آن وقت ننگرپارڪر جو راڻو جگوجي هو. لشڪر جي اچڻ جو ٻُڌي، هو ڀڄي ويو. ويرا واهه جو راڻو انگريزن جي فائدي ۾ هو، ۽ انگريزن سان ڪوبه مقابلو نه ڪيائين. جگوجيءَ جي جاءِ تي راڻي ڪرڻ کي ويهاريو ويو ۽ ڪيس ڌاڙيلن تي نظرداري رکڻ جي هدايت ڪئي ويئي. سوڍو جگوجي، ميرن جي هٿ آيو، تن ڪيس گرفتار ڪري انگريزن وٽ موڪلي ڏنو. انگريزن آن کي ڪجهه وقت ڪڇ ۾ قيد ڪري رکيو، ۽ آخر پوڏيسر جو راڻو مقرر ڪيو. سن ١٨٣٣ع کان ١٨٤٣ع تائين ميرن جو ضابطو پارڪر مٿان رهيو، ۽ باقاعدي ڍل پڻ اُگاڙيندا هئا. ميرن ٿر ۾ قلعا ٺهرايا، جن ۾ سندن پاران ڪاردار رهندا هئا. پر پارڪر ۾ ڪوبه قلعو ڪونه ٺهرايائون.

جڏهن انگريزن ١٨٤٣ع ۾ ميرن کان سنڌ ورتي، تڏهن ملڪ ۾ جتي ڪٿي گوڙ ٿي پيو. خاص ڪري ٿر ۽ پارڪر وارن راڻن سنڌيءَ طرح آڻ نه مڃي، تنهنڪري گورنمينٽ سهولت خاطر پنهنجا عملدار ڌار ڌار هنڌن تي مقرر ڪيا، ۽ پارڪر واري ڀاڱي تي پهريون ايجنٽ ڪيپٽن اسٽئناي ريڪس

آيو، پيو ايجنٽ ٽروٽ صاحب آيو، جو سن ١٨٤٦ع کان ١٨٧١ع تائين رهيو. ٽروٽ صاحب، ١٨٥٦ع ۾، پارڪر کي حيدرآباد ضلعي سان لڳائي ڇڏيو. ٽروٽ صاحب کان پوءِ مسٽر پالن آيو، تنهن ننگرپارڪر ۾ بازار ٺهرائي. اڄ تائين ان بازار کي "پالن بازار" ڪري چئبو آهي.

ننگرپارڪر ۾ بغاوت (١٨٥٩ع)

انگريزن جو ملڪ تي پورو پورو ضابطو ٿيندو پئي ويو، ۽ سيني راجائن توڙي رعيت کي، ڪن کي دٻاءَ سان ۽ ڪن باغين کي پنهنجي پٺيءَ پاليسي رستي جاگيرون ڏيئي، آڻ مڃائيندا رهيا. تنهن هوندي به پارڪر جا سوڍا زور هئا. هو اڃا تائين پاڻ کي خود مختار سڏائڻ لڳا، ۽ هرڪنهن ڳالهه ۾ انگريزن جو دخل برداشت نٿي ڪري سگهيا. ميرن جي سنَد موجب، پارڪر جو رائو ڪرڻجي، سوراچند ۽ راڻپور ڳوٺن توڙي ننگرپارڪر شهر جي اڌ ڏيوڻيءَ ۽ پارڪر جي ٽرانس ڏيوڻيءَ جو حقدار هو. ويراواهه جي سوڍي کي ويراواهه ڳوٺ، معافي مليل هو، ۽ پڻ موڪئي رڻ جي پيدائش به ملندي هيس. کيس اڌ شهري محصول ۽ پنهنجي علائقي جي آباد ٿيل ڊل جو چوٿون حصو به ملندو هو. سرچارلس نيپئر، ١٥- آڪٽوبر ١٨٤٤ع ۽ مئي ١٨٤٧ع ۾، ٻنهي جاگيردارن جون سنَدون ستن سالن تائين قائم ٺهرايون، ۽ ملندڙ ڊل جو اڌ ڪاٽي ڇڏيو. راڻي جي پرڌان، اڪمالديو کي موڪرئي جو ڳوٺ به سنَد موجب مليل هو. مٿين ٽنهي ۽ ٻين سوڍن کي جيڪي ملندڙ حق هئا، اهي انگريز سرڪار ختم ڪري ڇڏيا. ٻنهين توڙي خاص حقن جي اڳاڙڻ جي ٽڪرن کي بندش ڪانه هئي. انهن ناجائز طور چرائيءَ ۽ ٻيا ٽئڪس به وصول پئي ڪيا. پارڪر جو پاڳو ١٨٥٦ع ۾ ڪمشنر جي حوالي ڪيو ويو، جو اڳي تروٽ صاحب پوليٽيڪل سپرنٽينڊنٽ جي ماتحت هو. ڪمشنر حيدرآباد کان پنهنجو ڪاردار موڪليو، ۽ روينيو سروي چالو ڪئي. چراگاهه جو ٽئڪس به هاڻ حڪومت پنهنجي حوالي ڪيو. آفيم تي ليسن وڌو ويو، جو اڳي سوڍا غير قانوني آفيم آڻي وڪرو ڪندا هئا ۽ ان ۾

زبردست ڌڪو هو. ڪئپٽن ريڪس جي عملي ۾ ننگرپارڪر جا ڪاردار برهمڻ هئا، آهي سوڍن سان ٻڌل هئا. پوليس عملو گهٽو ڪري ٺڪرن تي مشتمل هو. راڻي ڪرنجيءَ جي هڪ خاص نوڪر تي، ڪنهن ڪوهه کي نقصان رسائڻ جي ڏوهه هيٺ، ڪاردار ڏنڊو وڌو، ۽ ڪاسٻي جي پٽيل سان راڻي جو زمين جي دنگ بابت تڪرار ٿيو، جنهن جو فيصلو ٽروٽ صاحب راڻي جي خلاف ڪيو. ٽروٽ صاحب حڪم ڪيو ته دنگ تي پٿر هٽايا وڃن، مگر راڻي حڪم جي ڪابه پرواهه نه ڪئي. ٽيليگراف ڪاٽي جا ڪي نوجوان نينگر، ڪولهين سان سٺي نموني پيش نه آيا. مسٽر ڏيئومل مختيارڪار ننگرپارڪر جي، راڻي سان ڪن ڳالهين جي ڪري ناسازي پيدا ٿي.

مٿين سڀني سببن جي ڪري راجپوتن جا دلي جذبا جوش ۾ اچي ويا، ۽ راڻي جي سڏ تي سندس ڀاءُ پونجسنگهه ويراواهه جو راڻو لاڏوسنگهه، ڀراڙيءَ جو ٺڪر ڪلجي ۽ ٻيا اچي راڻي جي ڪئمپ ۾ داخل ٿيا. تنهن کان سواءِ پنج هزار ڪولهين جو لشڪر به اچي حاضر ٿيو. سڀني گڏجي، ١٥-اپريل ١٨٥٩ع جي ڏينهن، انگريزن خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. انهن پهرين اچي تارون ڪپي، رستا ڀڃي ڇڏيا خزانو لٽي، ڪاردار جي ڪچهريءَ کي باهه ڏني. پوليس ٿاڻي تي حملو ڪري، سوارن کي ڀڄائي ڇڏيو ۽ ڪيترو نقصان ڪيائون. ڏيئومل مختيارڪار، اها خبر ترت حيدرآباد موڪلي، جا ١٨-اپريل ١٨٥٩ع جو حيدرآباد پهتي. ڪرنل ايونس، جو آن اسٽيشن جو ڪمانڊنگ آفيسر هو، تنهن هڪدم ”ٽرڊ بلوچي ريجمنٽ“ جي هڪ ونگ ننگرپارڪر ڏانهن رواني ڪئي، ۽ ڪجهه توبخانو ڪراچيءَ کان روانو ٿيو. ترت ئي ڪرنل ايونس کي آرڊر مليو ته خود وڃي سڀني فوجن جي ڪمانڊ وٺي، جيڪي ڊيسا، احمدآباد ۽ حيدرآباد کان ٿي آيون. تنهنڪري

هو ٻه روانو ٿيو، ۽ اسلام ڪوٽ وٽ اڳ موڪليل فوج کي وڃي رسيو، ۽ آتي ٿر جو ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ سپرنٽينڊنٽ ٻه اچي مليا. ڏيسا فوج جا اڳ ۾ ننگرپارڪر پهتي هئي، تنهن تي سوڍن ڀيرين حملو ڪيو، ۽ آنهن جواب ۾ توبزني ڪئي، جنهن جا ٺڪاءَ ڪرنل ايونس ٻنجاهه ميل پري پئي ٻڌا. هئو ٢- مئي ١٨٥٩ع جو ويرا واهه پهتو، ته سڄو شهر خالي هو. ٻئي ڏينهن ڀوڏيسر پهتو، جتي ان کي ڀوڏيسر جا سوڍا مليا. ٣- مئي تي سيٺي فوجن جو سخت مقابلو ٿيو. ڪارونجهر جبل ۾ راڻي چندن جو ٺهرايل چندن گڍ توبن آڏائي ڇڏيو، تنهنڪري حملہ آور سوڍا ڇڙوڇڙ ٿي ويا ۽ ڪي مارواڙ ويا ته ڪي ڪارونجهر جبل ۾ لڪي ويا. انگريزن شهر تي قبضو ڪيو، ۽ راڻي ڪرڻ ۽ لاڏوسنگهه کي گرفتار ڪيائون. ان طرح گوڙ ٻند ٿيو.

پوءِ ڪرنل ايونس، ڀوڏيسر جي ٺڪرن کي ساڻ ڪري، ٻين سوڍن کي ڊٻائڻ ڪاڻ روانو ٿيو، ۽ چاهٽ ميل پري، ڪجرڙالو ۾، باغين جي ڪئمپ تي حملو ڪيائين. سوڍا ڪي مارجي ويا، ۽ ڪي ڀڄي ويا. ساري مارواڙ ۾ انهن جي ڳولا ٿي. ڪرنل ايونس، ايجنٽ گورنر جنرل راجپوتانا کي پارت ڪري، واپس ننگرپارڪر روانو ٿيو. ان وقت لاڏوسنگهه جو پٽ آڏيسنگهه ٻاهر ويل هو. وات تي راڻيواڙي ڳوٺ ۾ ڍول وڄي رهيو هو، آتي سندس گهوڙي نچڻ لڳي. تڏهن ڪنهن ڪولهيءَ چيو ته "ٻاڻ هتي پيو گهوڙيون نچائي، ۽ پٽس جيل ۾ پيو آهي!" اهو ٻڌي آڏيسنگهه باهه ٿي ويو، ۽ هڪدم ماڻهو گڏ ڪري، جيل جو دروازو ڀڄي، سيٺي کي آزاد ڪرايائين. پوءِ پنهنجي سر بندوق کڻي، تروٽ جي تنبوءَ ڏانهن ڪاهي ويو. ٿورو پنڌ ويو ته جوش ۾ ٻرجي ويو، ۽ وٺي بندوق جا فائر ڪيائين. تنهنڪري تروٽ ڀڄي، هڪ سينگهواڙ لاڏوءَ جي گهر، چم جي ڇوڙن ۾ وڃي لڪو:

آيو آڏيسنگهه اوچتو، ڀورو ڀڄايو،
ڪنڊ ڀوري راڪنڀيا، سرچي ڀڄايو.

راڻن تروٽ جي ڳولا ڪئي، مگر هو نه مليو. تڏهن انهن کن سپاهين کي ماري ڇڏيو. ڪرنل ايونس جي فوج ۾ ويجهي هئي، جنهن کي هڪ سوار وڃي ڏينهن وت خبر پڌائي ته وري فساد شروع ٿيو آهي. فوج هڪدم اچي، ١٩- جون ١٨٥٩ع تي گهيرو ڪيو. راڻو، وزير ۽ ٻيا شهر ڇڏي ڀڄي ويا. راڻي ڪارونجهر ۾ وڃي پناهه ورتي، جتي آن کي سندس هڪ گهرو دوست، ڪاسبي جو لهاڻو سيٺ مهاوجي، هنس پري پائو، ۽ روپلو ڪولهي ڪاڏي جو سامان رسائيندا هئا ۽ خبر چار پڌائيندا هئا. تروٽ کي خبر پيئي، تڏهن روپلي کي جاگير جي لالچ ڏنائين ته راڻي جو ڏس ڏئي، مگر هو وفادار هو، تنهن چيو ته "مون کي ڪا خبر ڪانهي." پوءِ کيس ڏاڍي مارڪٽ ڪيائون. هٿ جي ٽيرين ۾ تيل وجهي، آڱرين تي ونيون ڏاهي، باهه ڏنائون.... تڏهن به روپلو ست تي ثابت رهيو. آخر تروٽ، هنس پري پائي ۽ سيٺ مهاوجيءَ کي گهرائي، لب لالچ تي ريجهايو، تن دغا ڪري راڻي کي گرفتار ڪرايو. سگهو پوءِ وزير ۽ ٻيا سوڍا به گرفتار ٿيا. جنهن تابعداري مڃي، تنهن کي آزاد ڪيو ويو.

پوڏيسر جا ٺڪر حملي وقت انگريزن سان مددگار رهيا، ۽ ڪرنل ايونس، ٢٣- آگسٽ ١٨٥٩ع تي، هنن جي خدمتن جو اعتراف ڪيو. هن سفارش ڪئي ته پوڏيسر جو ڳوٺ، جنهن جي ساليانو پيدائش ٽي سؤ رپيا هئي، سو ٺڪرن کي هميشه لاءِ ڏنو وڃي. انهن کي نيٺ ڇهه هزار ايڪڙ جاگير ملي.

ننگرپارڪر جي راڻي ۽ ويراواهه جي ٺڪر آڻ نتي مڃي. تن جون اڳ مليل جاگيرون ضبط ڪيون ويون. ننگرپارڪر جي راڻي، ويراواهه جي ٺڪر لاڏو سنگهه ۽ سندس پٽ آڏيسنگهه پوءِ به آڻ نه مڃي. آڏيسنگهه کي تروٽ گهڻو ئي لالچايو ۽

ڪيس سنڌ ۾ فرسٽ ڪلاس جاگير ۽ هڪ بنگلي ڏيڻ جي آڇ ڪيائين، پر هو نه مڃيو، تنهنڪري ان کي عمرڪوٽ ۾ بند رکيو ويو.

اڏيسنگهه جي وفات بعد، سندس پٽ سامتسنگهه کي سن ١٨٨٧ع ۾ ڇهه هزار ايڪڙ سيڪنڊ ڪلاس جاگير ملي، ۽ راڻي جي وارثن کي ٻي هزار ايڪڙ ٿرڊ ڪلاس جاگير ملي. مهاوجيءَ جي خدمتن لاءِ ڪرنل ايونس، پنهنجي ليٽر نمبر ٢٣٣، تاريخ ٢٠- آگسٽ ١٨٥٩ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر مسٽر فريئر ڏانهن هن ريت لکي موڪليو: "مهاوجي تمام عزت پريو لهاڻو آهي. اسان کي رسد پهچائڻ ۽ خبرن ڏيڻ ۾ هي تمام دورانديش آهي. پارڪر ۾ هي نه هجي ها ته ڪرنل ترووٽ ۽ اسان جون گهرجون پوريون نه ڪري ها." ڪمشنر بلوي وقت مدد ڪندڙ ماڻهن لاءِ سخت سفارش ڪئي، تنهنڪري بمبئي سرڪار، پنهنجي ليٽر نمبر ١٥٦٠، تاريخ ٧- اپريل ١٨٦٠ع ۾، ڪيترن کي جاگيرون ۽ انعام ڏنا: ڦول ٻائيءَ کي ڳوٺ ڦيٽاپر، ست هزار بيگا زمين ۽ حياتيءَ تائين معافي ملي. مهاوجي لهاڻي کي آٺ هزار بيگا زمين ۽ حياتيءَ تائين معافي ملي. هنس پري ٻائي کي ڄبل جي سموري پيدائش ملي. لاڏو سينگهواڙ کي ٻه زمين جو ٽڪر مليو، ۽ ٻين ڪيترن کي معافيون مليون.

راڻي ۽ وزير تي راڄڌوهيءَ جو مقدمو هليو، جو ١٨٦٠ع ۾ پورو ٿيو. راڻي کي چوڏهن سال جيل، ۽ وزير کي ڏهه سال جيل مليو. روپلي ڪولهيءَ جو نالو امر ٿي ويو، اهو ئي سندس انعام آهي.

هن بلوي ۾ سوين جيڪا سورهيائي ڏيکاري، تنهن جا بيت اڄا تائين پارڪر ۾ ڳائجن ٿا:

گوري گرورَ گجيو، جهنڪ مچائي رڻ جنگ،
لڙيو سات ڪلياڻ رو، آوئان راجپوتانان رنگ.

رنگ ڪلا رنگ مهاسينگا، رنگ هو سڀ رهاڻ،
رنگ ڪارونجهر را ڪونگرا، رنگ سوڍا راڻ.

وِجو ڏاڏو ويڙهرَ وَرَ، ڀوجل ننڍو ڀُوپ،
ڪنڪا سان رنڪا ڪريا، رنگ ڪلا ڪُل روپ.

ڪاي چڙهي هوڪو ڪري، باجي هاڪ ويراڻ،
گاي ٿي ڀر تروٽ گيو، ميل فرنگي ساڻ.

ڀورا ڏر ڀانجي، گانجي پرتشٺان جيت،
مهيتپت ڪڙنگ مانجي، پارڪر رڻ پريت.

چندن گڏ نچاور ٿيو، جوڌي مچايو جنگ،
لڙيو سات 'ڪيرڻ' جي رو، ان راجپوتانان رنگ.

سوڍن کي جاگيرون

انگريزن چالاڪي ڪري باغي سوڍن کي جاگيرون ۽ انعام ڏنا، تنهنڪري هو خوش ٿي ماٺ ڪري ويهي رهيا.

(١) پوڊيسر جاگير: هيءَ فرسٽ ڪلاس جاگير، ڇهه هزار ايڪڙ، ڪرنل ايونس جي زوردار سفارش سان ملي.

(٢) ويرا واهه جاگير: هيءَ سيڪنڊ ڪلاس جاگير، ڇهه هزار ايڪڙ، سامتسنگهه کي ملي، ۽ ارڙهن سؤ پنج رپيا عيوضو پڻ مليو. سندس پٽ امر سنگهه بنا اولاد هو، تنهنڪري سندس پتنيءَ اپيم سنگهه کي گود جو پٽ ڪيو هو. جلد ئي اها پنياڻي سرڳواس ٿي، تنهنڪري جاگير سرڪار پنهنجي حوالي ڪئي. اپيم سنگهه اپيل ڪئي ته جاگير واري زمين قبولي طور مون کي ملي ۽ آباد ٿيل زمين جي مان ڏل پريندس. انهيءَ تي موروثي هارين اعتراض ورتو. سرڪار موروثي هارين وارا نمبر هارين کي ڏنا، ۽ ٻي جاگير اپيم سنگهه کي قبولي ٿي ملي.

(٣) راڻپور جاگير: ٽي هزار ايڪڙ زمين ۽ ٻه هزار هڪ سؤ اڻونجاهه رپيا روڪڙا مليا. اها جاگير هينئر اچلسنگهه جي حوالي آهي.

(٤) ڦيٽاپر جاگير: اها ٻه هزار ايڪڙ ڦول باڻيءَ کي ملي هئي.

(٥) ڏنيگاڻو: موندرو، ڪارڙيو، ڪاسبو، آڏيگام وغيره ڳوٺن ۾ ٻه سوڍن کي ڪي ٿورا نمبر معافي آهن.

مکيه شهر

ننگر پارکر

ڪارونجهر جبل جي هنج ۾، ٢١-٢٤ اتر ڊگهائي ڦاڪ ۽ ٤٠-٧ اوير ويڪرائي ڦاڪ ۾، هي مشهور شهر سوڍي آسراءَ

ٻهرين اچي آباد ڪيو هو. هن وقت تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر آهي.
پاسي ۾ نيمن جي عجيب وڻڪار اٿس. اهي نمون، تروٽ صاحب
هڪ ميل تي سريڪي نموني لڳارايون هيون. ڪارونجهر جي
آنانهينءَ چوٽيءَ تي چڙهي، هندستان جي ڪن ڀاڱن جو ديدار
ڪري سگهجي ٿو. پاسي ۾ باغات آهي، جنهن مان سڀ قسم
جي ڀاڄي ميسر ٿئي ٿي. هتي نواڙون، نودون، ڪيس وغيره ٺهن ٿا.
اڳي اوسواڙ قوم جي اڪثريت هئي، پر هينئر انهن مان رڳو
هڪڙو گهر رهندڙ آهي، باقي لوهاڻا، ميمڻ، پروچ، مينگهواڙ،
گرڙا ۽ ڪولهي رهن ٿا. ننگرپارڪر ۾ هيرڻ جي پوک
جام ٿئي، جنهن مان ڪافي آپت آهي. هتي پرائمري اسڪول،
مڊل اسڪول، اسپتال، ٿاڻو، مختيارڪار جي آفيس، تار ۽ ٽپال
آفيس، ديرو، مسافر خانو ۽ جانورن جي اسپتال آهن. هتي لکڻ پارتي
جو مندر آهي. گوڙدرو ندي، ڪارونجهر جبل مان اٿاهه پاڻي ڪٺي
لنگهي ٿي، تڏهن لکڻ پارتي مندر وٽ اچڻ سان ٻه اڌ ٿي وڃي ٿي.
چون ٿا ته لکڻ پارتي مڙهيءَ وٽ اڳي هڪ ٻاوو رهندو هو هڪ
دفعي برسات نه وسڻ ڪري، ماڻهن وڃي ٻاوي کي عرض ڪيو.
ٻاوو ٻه ڏينهن ساندهه آتي بغير پاڻيءَ ۽ مانيءَ جي ويٺو رهيو.
ٽئين ڏينهن سخت برسات آئي. ماڻهن وڃي ٻاوي کي عرض ڪيو
ته هاڻ هتان اٿي، نه ته پاڻي ٻوڙي ڇڏيندئي، مگر ٻاوو آتان
نه اٿيو. پاڻي جڏهن ٻاوي وٽ پهتو، تڏهن ٻن وهڪرن ۾ ورهائجي،
ٻاوي کان پاسو ڪري اڳتي وهي ويو. پوءِ اُن جاءِ تي مندر
ٺهرايو ويو، جنهن کي لکڻ پارتي مندر چئبو آهي. هتي ١٨٦٢ع
۾ ميونسپالٽي قائم ٿي هئي، جا ١٨٧٢ع ۾ بند ٿي ويئي.

ويرا واهه

هي ننگرپارڪر تعلقي ۾ ٣١-٢٤ اتر ڊگهائي ڦاڪ ۽ ٠-٧٠
اوڀر ويڪرائي ڦاڪ ۾ تمام جهونو شهر آهي، جو اصل ويري
ٻپاريءَ جو ٺهرايل آهي. هن جي پاسي ۾ پاري ننگر جي قديم شهر

جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هن جي پاسي ۾ سنگھا ڍنڍ آهي، جنهن ۾ پاڻي سڪڻ بعد ٻوڪ ٿئي ٿي. هي ويرا واهه جي سوڍن ڪي ملڪيت آهي. هتي لوهاڻا، ڪولهي ۽ ميگهواڙ رهن ٿا. منجهس پرائمري مرداڻو اسڪول، پوسٽ ۽ ڍڪ آهن.

ٻاپو

هي ننگرپارڪر تعلقي ۾ هڪ چڱو وسندڙ ڳوٺ آهي. هتي لاکا ۽ سما رهن ٿا، جي خانداني گهراڻي جا زميندار آهن. هتي پرائمري مرداڻو اسڪول آهي، جو قديم وقت کان وٺي هلندو اچي ٿو. هتي سما، ميگهواڙ، ڀيل ۽ ڪولهي رهن ٿا.

آڌيگام

ننگرپارڪر تعلقي ۾، هڪ چڱو شهر آهي. هتي ايترو ناڻو آهي، جو چوندا آهن ته اڌ ۾ آڌيگام، ۽ اڌ ۾ سڄو ننگرپارڪر تعلقو. گهڻي ناڻي جي ڪري، آڌيگام کي سدائين ڌاڙيلن جو ڊپ رهيو آهي. هتي لوهاڻا، جين، ميگهواڙ، ڪولهي، ڪنڀار، سما، گرڙا، چاڪي ۽ ٻيون ذاتيون رهن ٿيون. منجهس پرائمري اسڪول، ٿاڻو ۽ ڍڪ آهن.

ڏونگري

هي ڳوٺ ننگرپارڪر جي نزديڪ آهي. ڏونگري اڳئين زماني ۾ هڪ تمام وڏو شهر هو، جنهن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پاسي ۾ هڪ ٽڪري آهي، جنهن ۾ هڪ پونئرو هو. هينئر اهو پونئرو ڊٺل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتي برهمڻ رهن ٿا، جي ٻن قسمن جا آهن: شرمالهي ۽ راجگر. منجهس پرائمري اسڪول ڪيترن سالن کان هلندڙ آهي.

ننگرپارڪر ۾ رهندڙ قومون

ننگرپارڪر ۾ ٻه هندو رهن ٿا، ۽ مسلمان ٻه ۔ ١٩٤٧ع جي لڏپلاڻ ۾ ننگرپارڪر، ويراواهه، ڇاڇرو، ڪاسبي ۽ آڏيگام مان ڪي لوهاڻا ڀارت هليا ويا آهن.

مسلمانن جون هيٺيون ذاتيون رهن ٿيون:

سيد — هي ورڻهاريو ۽ قابل شاهه ۾ رهن ٿا. کوسا — ننگرپارڪر، ساسي ويري ۽ ڪبڙي ۾ رهن ٿا. سما — ڏاڀي ۾ رهن ٿا. چانڊيا — سوندرو، ٻورلي چانڊيا، هستڙو ۽ ٻين ڳوٺن ۾ رهن ٿا. ساند — ٻيلو، پهڻاريو، ساهو ساند، وغيره ڳوٺن ۾ رهندڙ آهن. خاصخيلي — ڀالوا، رتنياري وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا. تعلقي ۾ مسلمانن جون ٻيون به هيٺيون ذاتيون رهندڙ آهن: آتر، سومرا، کوکر، رند، نهڙي، راهما، شيدي، حجام، ڪنڀار، مڱڻهار، لنگها، منگريا، انڙا، جوڻيجا، سنگراسي، هاليپوٽا، سميجا، راڄڙ، جيسر، ڀٽي، جهنجي، ٿيٻا، ديدار، ڏيتا، اوٺا، چنا، ڪيريا، ڏوهٽ، ڪيلهڻ، ڳجو وغيره.

هندن جون هيٺيون ذاتيون رهندڙ آهن: شرمالهي برهمڻ، راجگر برهمڻ، سارسوت برهمڻ، جين، لوهاڻا، راجپوت، رٻاري، سونهڙ، چارڻ، جاٽ، مالهي، سونارا، ڪنڀي، نائي، سامي، لوهار ٻجير وغيره.

اڇوتن جون هيٺيون ذاتيون رهندڙ آهن: ميگهواڙ، ڀيل، ڪولهي ۽ ٻنگي.

——

پارڪر جا ڪولهي

ڪولهي اصل گجرات، واگڙ ۽ ڪڇ کان آيا هئا. سوڍن جي حڪومت ۾ نوليون ڪري ڌاڙا هڻندا هئا. سوڍن جي نيلات راڻي وٽ خاص لشڪر به ڪولهين جو هوندو هو. ڪولهي تمام بهادر مشهور هئا ۽ ڪاتر ۽ تير هلائڻ جا ماهر هئا، تنهنڪري راڻا هرڪا جنگ جيتي ايندا هئا. ڪولهي وفادار قوم آهن. انگريزن جي چڙهائيءَ وقت، جيئن اڳي ذڪر ڪيو ويو، روپلي ڪولهي جي هٿن جي ترين ۾ تيل وجهي، ونيون ٺاهي، ڏيئا ٻاريا ويا. پر وفادار ڪولهيءَ تڏهن به فرنگين کي پنهنجي راڻي جو ڏس نه ڏنو. گهر ۾ جيڪڏهن داڻن جي لپ هوندين، ته آيل مهمان کي کارائي ڇڏيندا ۽ پاڻ ٻچن سميت لنگهڻ سمهي رهندا.

چون ٿا ته اڳئين وقت راڙڪوئي ۾ هڪ ڪولهي، شاهوڪار ۽ ستا وارو هوندو هو. وٽس هڪڙو ٻلو آٿ هو، جنهن جي ڪنڌ ۾ سوني سنگهر وجهي، هو آٿ ٻنا ڏاڻ جي ڇڏي ڏيندو هو. ڪيترن ماڻهن وٽان ننگر پارڪر جي راڻي کي آنهيءَ ڪولهي بنسبت دانهون پهتيون ته آٿ اسان جون ٻنيون کائي ٿو. هڪ دفعي آن راڻي جو ٻاٽيڄ واگڙ کان آيل هو. ٻيئي ڄڻا ڪچهريءَ ۾ ويٺا هئا ته انبوهه ماڻهن جو دانهن کڻي آيو. راڻي پنهنجي ٻاٽيڄ کي اشارو ڏنو ته هو آٿ جهلي، گم ڪري ڇڏي. ٻئي ڏينهن هو آٿ ڪاهي، واگڙ وٺي ويو. جڏهن ڪولهيءَ کي سڌ ملي، تڏهن وڏو ڏنبلو وٺي واگڙ طرف ڪاهي ويو. راڻي جي ٻاٽيڄ کي اها خبر پيئي، تڏهن هندو رسم مطابق ساسيو ڪري ساهون آيو، چيائين ته "ماما، اسان هن ڪري اوهان جو آٿ آندو ته اوهين ڪڏهن هن طرف نٿا اچو،

سو هن بهاني سان سن اسان جي ڳوٺ ۾ اچڻ ٿيو" ! " اها ڳالهه ٻڌي، ڪولهيءَ ساميءَ ۾ مست سؤ ڪوريون وڌنديون ۽ پاڻيچ کي آهو آٽ بخشش ڪري ڇڏيو.

رفتي رفتي هيءَ قوم غربت ۾ گرفتار ٿيندي ويئي، ۽ هن وفادار، ۽ بهادر قوم جي غربت ۽ ابوجهائيءَ جو ناجائز فائدو وٺي، ان کي هميشه لاءِ ذلت ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو ويو. هينئر انهن ۾ ڪافي سجاڳي آئي آهي، تڏهن به بيعاميءَ سببان وڏي طبقي جي غلاميءَ ۾ جڪڙيل آهي.

تعليم

”علم بنا آدمي، آهي پسوءَ سمان.“ جنهن قوم ۾ علم جي روشني نہ آهي، سا آهستي آهستي صفحهءِ هستي تان نابود ٿي ويڃي ٿي. علم جهڙي اڪٽ خزاني سان جا قوم مالا مال آهي، سا سدائين آسودي ۽ سکي هوندي. اهو ملڪ خوشقسمت چئبو، جنهن جو هر فرد تعليم جي دولت جو ڏڻي هجي. ٿرپارڪر ضلعي ۾ ننگرپارڪر تعلقو ئي آهي، جو علم ۾ سڀني کان پٺتي پيل آهي. سڄي تعلقي ۾ پهرين ٽي-چار پرائمري اسڪول هوندا هئا. جتي گجراتي سيکاري ويندي هئي؛ تنهن کان پوءِ گجراتي بند ڪري، سنڌي شروع ڪئي ويئي. ان کان پوءِ، ۱۹۵۴ع کان اڳ تائين، وڌي ٻارهن اسڪول ٿيا. ۱۹۴۷ع کان اڳ، سڄي تعلقي ۾ هڪڙو ئي مڊل اسڪول هو، سو بہ ۱۹۴۷ع جي لڏ پلاڻ بعد بند ٿي ويو، ۽ انگلش ڪلاس کليو. ۱۹۵۴ع ۾ سنڌ وزارت جي تعليمي اسڪيم هيٺ، ننگرپارڪر تعلقي ۾ نووي تعليم رائج ٿي. هن وقت، لازمي تعليم هيٺ هئڻ ڪري، تعلقي ۾ سؤ کن پرائمري اسڪول آهن. ۱۹۵۶ع ۾ مير محمدبخش خان لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ هو، جنهن ڪوشش ورتي ننگرپارڪر ۾ مڊل اسڪول کوليو. هن وقت بہ صرف ننگر ۾ ئي مڊل اسڪول آهي. ڪجهہ وقت ٻلهاريءَ ۾ انگلش ڪلاس هو، پر هاڻي بند ٿي ويو آهي. اڳي ننگرپارڪر ۾ زنانو پرائمري اسڪول هو، سو بہ هاڻ بند ٿي ويو آهي. لازمي تعليم سبب اسڪولن جي تعداد وڌڻ ڪري. هن وقت ننگرپارڪر تعلقي ۾ اٽڪل ساڍا ٽي هزار ٻار تعليم پرائي رهيا آهن.

ٻولي

پارڪر ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي، تنهن کي ”پارڪري ٻولي“ چئبو آهي، جا بگڙيل گجراتي آهي. ڪولهين جو لهجو سڀني کان نرالو آهي. ٿر ۾ وري ”ڍاٽڪي“ ڳالهائي وڃي ٿي. ڪن هنڌين هندو ۽ مسلمان ساڳئي نموني جي ڍاٽڪي ڳالهائيندا آهن. ٻروچ ۽ سما عام سنڌي ڳالهائيندا آهن.

ٻارڪر جا گيت

ٻارڪر جا گيت دل لُڀائيندڙ ۽ روح کي راحت ڏيندڙ آهن. زالون شاديءَ جي وقت ۽ ٻين خوشيءَ جي موقعن تي گڏجي ڳائينديون آهن. نموني طور، هڪڙو گيت هيٺ ڏجي ٿو.

هڪڙيءَ سس پنهنجيءَ نُنهن کي، مڙس جي غير حاضريءَ ۾ ماري ختم ڪري ڇڏيو آهي. مڙس جڏهن پرديس ڪمائي موٽي اچي ٿو، ته ماءُ کان پنهنجيءَ زال جي پڇا ٿو ڪري: گيت ۾ ماءُ ۽ پٽ جا ان باٻت سوال ۽ جواب ڏنل آهن.

ماڙي، ٻارهن ورس آويو — ماڙي، ته ڏسي ٻاتلي پرمار ري،

جاڙيجي مان:

ٻاپيو ٻوليو، ڪائڙ ري ڪيجڙي.

[اي امڙ، آءٌ ٻارهن سالن کان پوءِ آيو آهيان، پر هوءَ ڪٿي به نظر نٿي اچي، پرمار راجپوتن جي ڌيءَ، جاڙيجن راجپوتن جي ڪنيا، ڪائڙ جي وڻ تي پپيو ٻولي ٿو!]

بيٽا، ايهن پاڻي ڀوُ گئي — بيٽا، ڇونوڙو ڏيور سات:

ٻاپيو ٻوليو، ڪائڙ ري ڪيجڙي.

[پٽ، کنوار ته پاڻي ڀرڻ ويئي آهي، ساڻ ننڍو ڏير به اٿس. ڪائڙ جي وڻ تي پپيو ٻولي ٿو.]

ماڙي، جل ٿل سب ديکيا، پڻ نهين ديکي ٻاتلي پرمار ري،

جاڙيجي مان:

[اي اما، آءٌ کوهہ ۽ تلاءَ سڀ ڏسي آيو آهيان، پر هوءَ ڪٿي به نظر نٿي اچي، پرمارن جي پُٽاي ڌيءَ ......]

ڏيڪرا، پينئي ويس ني هٿيار چوڙيئي، ڏلٿا ڏري آوسي،
باپيو بوليو، ڪائڙري ڪيجڙي.
[پٽ، ويھ هٿيار لاھ، هوءَ آنءُ ڏرڻ وينئي آهي، اِجها
آئي ڪي آئي!]
ماڙي، گهنٽيون ني رئڙا جوئي رهيو، ماڙي نہ ديڪي
پاتلي پرمار ري،
جاڙيجي مان:
باپيو بوليو، ڪائڙري ڪيجڙي.
[امڙ، سڀ چٽڪيون ڏسي آيو آهيان، پر هوءَ ڪٿي بہ
نظر نہ آئي، پرمارن جي پوپري جاڙيجن جي چٽيل.]
ڏيڪرا، ٻيس هٿيار چوڙيئي، ڪليا ڪنور، ويس ڏوڪ
ني آوسي ري،
باپيو بوليو، ڪائڙري ڪيجڙي.
[منهنجا پيارا ڪنور، هٿيار چوڙي آرام ڪر، تنهنجي
ڪنوار ڪپڙا ڌوئڻ وينئي آهي، جاڻ تہ آئي.]
ماڙي، نديون نالا جوئي ديڪي ري، ماڙي نهين ڏيءَ
پاتلي پرمار ري،
جاڙيجي مان:
باپيو بوليو، ڪائڙري ڪيجڙي.
[اي اما، سڀ نديون نهاريم، پر هوءَ ڪٿي نظر نہ آئي:
آها پرمارن جي پياري ڌيءَ، جاڙيجن جي جوانڙي.]
اينا پڇڪا مان ڪوري باندني ري، اي باندني ديڪ ني
بادر هاوري،
اي گوجارن مان.
انهلو ورڪ سوکي گيو ري.
هن ٻجڪيءَ ۾ سندس نئين ساڙهي پيئي آهي. سندس
ساڙهي ڏسي، دل ٿي گهريم تہ ساڏو ٻڌجي وڃان. او هٿياري
اما، اڱڻ ۾ انب جو وڻ سڪي ويو!]

ٿارڪر جي نج شعر جو نمونو

(١) ڪمي ڇيئي گل بدن تارو، چترا جيت چٽڪي ڇي،
(٢) آري وڇوڳ تي وهالس، ڪري ڪر د ليٽڪي ڇي.
(٣) آتيش ڪيس لانبا ڇي، سونوا سِر پر سويي،
(٤) آڏيڪا آنتر تي ني، ٽڦيڊر سيس پٽڪي ڇي.
(٥) لِلاٽي چاندلو سويي، نهاري نيتر لوڀي ڇي،
(٦) ششي ايم ڏاري ني، ڪموڏني مک چٽڪي ڇي.
(٧) هرڻ سم نيتر ڇي تارا، وري وشال ني ڪارا،
(٨) نيڻ نِت تي نه ٽايو تو، نهين ڪوڪال چٽڪي ڇي.
(٩) گلابي گال ڇي گورا، سويت ناڪ ۾ نت ني،
(١٠) آها نت نوتٽو موتي، آڏر پر چيڪ لٽڪي ڇي.
(١١) منوهر مک تارون ڇي، ترونٽي تيج وارون ڇي،
(١٢) ششي شرمائي نيڻ گگني، گماوي گرو پٽڪي ڇي.

١- ڪمي ڇي = وٽي تو. تارو = تنهنجو. چترا = چالاڪ.
٢- وڇوڳ = وڇوڙو. وهالي = پياري. ڪري ڪر = پڪيءَ طرح.
٣- اتيش = گهٽا. ڪيس = وار. لانبا = لنبا، ڊگها. سونوا = سون جهڙا، سولهري، سويي = سوڀيا ڏئي تو، سونهي تو.
٤- آڏيڪا = ڏسڻ ۾ نه ايندڙ، لڪل، التر = اندر. ٽڦيڊر = ڪاريهر. سيس = سر، مٿو.
٥- للاٽي = نراڙ، پيشاني. چاندلو = چندي. نيتر = ليڻ، اکيون.
٦- ششي = چنڊ. ايم = ايئن، ڪموڏ = ڪنول.
٧- هرڻ سم نيتر = هرڻ جهڙا نيڻ. تارا = تنهنجا. وشال = گهاٽا.
٨- ٽايو = نوايو، جهڪايو. ڪوڪال = ڪوڪرو، آه زاري.
٩- گال = ڳل. سويت = سونهي تو.
١٠- اڌر = مٿو.
١١- تارون = تنهنجو. ترونٽي تيج وارو = سج جهڙو چمڪندڙ.
١٢- گگني = آڪاس ۾. گماوي گرو = ايمان ڇڏي.

نگرپارڪر تعلقي جو شعر

ساۏن ڪوراۏن تان، وٺا آۏن ڙي،
تاجي ڏوجهاري ڏسڪا پري ڙي:
جاني ڙا، وهيلو وري آءُ!

ست تان سهيليون، پاڻي ڙي گيون ڙي،
تاجي هانجر آنسوڙا هاري ڙي:
جاني ڙا، وهيلو وري آءُ!

سائو تان سارون ڙو، وينڻي رهيو ڙي،
تاجي وڇوڙي ۾ ويراڳڻ ڦران ڙي:
جاني ڙا، وهيلو وري آءُ!

پيجي ڪو سهيلين، نيج ڪو رکي ڙي،
تاجي مرگها نيڻي ميلي ويس ڙي:
جاني ڙا، وهيلو وري آءُ!

ڪنوڻ ري ڪڙڪي، مانجي ڇاتي ڪو دڙڪي،
چوماسو تڪڙو جائي ڙي:
جاني ڙا، وهيلو وري آءُ!

پارڪر جي رس رهاڻ ۽ قربائتي ڪچهري

اسان جي سنڌ ۾ نوي سيڪڙو آدم ٻهراڙيءَ يا ڳوٺن ۾ رهي ٿو. "ڳوٺ" دراصل سنسڪرت جي "گوشٺ" لفظ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "گوسٿا"، جو ڦري ٿيو "گئو آستان"، معنيٰ ڳانئين جي ويهڻ جو هنڌ. ڪنهن ڳام جي گوندري وٽ ويهي نظر ڊوڙائبي ته گوريون ڳايون، سينهون ڏاريون، ڪُنڍيون ۽ ڪاريون، ٻڪليون ٻڪاريون چڱي پاسي چَرنديون نظر اينديون. ماڻهو ڪي ميدانن ۾ ته ڪي ٻيڻن جي پر ۾، ڪکائن جهوپڙا اڏي، ساٿين کي سڏي، گوڏو گوڏي سان ڳنڍي، رهاڻين ۾ روح کي ريجهائي پيا زندگيءَ جا ڏکيا سکيا ڏينهن ڪاٽين. ڳوٺن ۾ اڄ به ساڳي سادگي ۽ اصليت ملندي، جا ڳوٺاڻن جو ورثو آهي. اِهي ئي ننڍا ڳوٺ ۽ بستيون اسان جي ملڪ جو سچو سرمايو اسان جي اصليت جو آئينو آهن. ڳوٺاڻن جي زندگي هڪ عجيب ۽ پُر لطف زندگي آهي. سارو ڏينهن سج جي سخت تپت ۾، پيرين اگهاڙا، هٿن ڪهاڙا، پٺن ساندارا، سيم مُهاڙ ڪريو، جهنگ جها ڳيندا وتن - ڪي ڪاٺين لاءِ ته ڪي ساندين لاءِ. ڪي وري ساٿين کي سڏ ڪري، سيم جو ڇپو ڇپو جاچي، سج لٿي اچي گهرن پيڙا ٿين. مانيءَ جا چار چَڪ پري، اچي ڪچهريءَ ۾ ڪانپ ڪيي ويهندا. اوتاري جو ماڻڪ هوند سارو، حُقو پري اچي حاضر ٿيندو. "جهڙو هلائڻ هيرلو، تهڙي سون سُڄاڻ." مکيه ڪاڌو ٻاجهريءَ جي ماني ۽ لسيءَ ته کٽڪ سان قُرب، نه چانورن سان چاهه. البت آفيم جي علت ٺڪرن ۽ برهمڻن ۾ جهجهيري ڏسبي. پر واپاري قوم اهڙيءَ علت کان آجي آهي. طبيعت جي تفريح لاءِ شهرين واري ورونهه صفا ڪانهي. نڪا سئنيما، نڪو ٿيئٽر، نه وري هنن وٽ هوڏيون

آهن، جتي هو ڪوڙ ڪُٽين . جيتوڻيڪ جاهليت منجهن جام آهي، تہ بہ ڪڇهريءَ جا قابل آهن. هنن پروليءَ جو رواج عام آهي، ڪي چند چون، ڪي ڏهيڙا ڏين، تہ ڪي ڳجهارتن ۽ ڳوڙهن ۾ ڳالهائين . مطلب تہ عجيب غريب موضوع ڇيڙي و يهندا آهن. هڪڙو ڄڻو آتي پريل ڪڇهريءَ ۾ سوال وجهندو. سڀ ماڻهو سيٺ ۾ سوال ٻُڌندا. جنهن کي سوال ايندو، سو جواب ڏيندو، اهڙي سوال-جواب جو نمونو پيش ڪجي ٿو.

سوال: ناري ٻولي نيهہ سان، تون هو چتُر سُجاڻ،
پنج ”پ“ تي پيارا پُرش ني، تنهن جا ڪريو ڪاڻ .

[ناري نهايت نرمائيءَ سان چوڻ لڳي تہ اهي پنج شيون ”پ“ جون ٻڌايو، جيڪي پرش کي پياريون هجن.]

جواب: پان، پاگهہ، پدمڻي، پريمل ۽ پوشاڪ:
پنج پيارا پُرش کي، ڦير پنچ سڏ پاڳ .

[پاڻ، ٻنڪو، پدمڻي، ڪنب ۽ پوشاڪ: اهي پنج ئي شيون مرد کي پياريون هونديون آهن.]

سوال: ڏن ڏن تنهنجي ڏيان کي، ڏن ڏن راجڪمار،
پنج ”ڪ“ تي پيارا ڪامڻي، ڦير چئي ڏيکار.

[اي راجڪمارو، جيڪي پنج شيون ڪامڻيءَ کي پسند هجن، آهي ٻڌايو.]

جواب: ڪنڪو، ڪاجل، ڪانگسي، ڪانچرئو ۽ ڪنٿ:
پنج پيارا ڪامڻي، سڻ پُرش سُڃنت .

[ڪنڪو تلڪ لاءِ، ڪجل اک لاءِ، ڪانگسي وارن کي ڏيڻ لاءِ، ڪپڙو اوڍڻ لاءِ، ۽ ڪنٿ: اهي پنج شيون استريءَ کي، پياريون آهن.]

تعلقي ننگرپارڪر جي آدمشماري

مسلمان	هندو	اڇوت	جوڙ
٢٠٥٧٧	٩٤١٤	٣١٢٠٣	٦١١٩٤

تعلقي ننگرپارڪر ۾ ڳوٺن جو تعداد	اهڙا ڳوٺ جن جي آدمشماري هڪ هزار کان مٿي آهي	جن جي آدمشماري پنج سؤ جي درميان آهي	جن جي آدمشماري ٻه سؤ ۽ پنج سؤ جي درميان آهي	جن جي آدمشماري هڪ سؤ ۽ ٻه سؤ درميان آهي	جن جي آدمشماري هڪ سؤ کان گهٽ آهي
٣٥٦	٢	١٢	٩٢	٩٤	١٥٦

تعلقي ننگرپارڪر جي ايراضي ٢٠٠٨/١٥ ميل آهي.

ٿر پارڪر، توڙي پارڪر، سنڌ جو اهڙو علائقو آهي، جتي زندگي ڏاڍي ڏکي آهي.

پارڪر چؤطرف ٿر جي ريگستان ۽ ڪڇ جي رڻ جي وچ ۾ ڦاٿو پيو آهي. آباديءَ جي ڪا صورت نظرئي ڪانہ ٿي اچي. پر، تاريخ جي اڳوڻن قصن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪنهن سمي اتي ڏاڍي وڏراهہ هئي. هاڪڙو درياءُ وهندو هو. بندر بازاريون هونديون هيون. قدرتي نظام سبب درياءُ سڪي ويو. وڻ سڪي ناپيد ٿي ويا. چوڌاري رائو، رُج ۽ سُڃ. پر، ڪنهن زماني ۾ سعودي عرب جي خود اها حالت هوندي هئي، هاڻي جو اتي پيٽرول لڌو آهي تہ ساڳيو سعودي عرب دنيا جو "سڀ کان شاهوڪار ملڪ" ٿي پيو آهي.

پارڪر ۽ ٿرپارڪر ۾ پيٽرول اڃا ڪونہ لڌو آهي. پر، اتي ڪوئلي جا وڏا ذخيرا مليا آهن ۽ چون ٿا تہ نهايت اعليٰ درجي جو ڪوئلو آهي. نہ رڳو ايترو، پر ڪي ڌاتو بہ مليا آهن. غالباً انهن ۾ ٽامو بہ شامل آهي. سو، جيڪڏهن جديد سائنسي علمن جي روشنيءَ ۾ پارڪر ۽ ٿرپارڪر ۾ تحقيق ڪبي تہ اهڙا قدرتي ذريعا دريافت ٿيندا، جيڪي هن خطي کي نهايت زرخيز علائقو ثابت ڪندا. پر، جي پارڪر ۽ ٿرپارڪر جي ماڻهن کي انهن قدرتي ذريعن کان محروم ڪيو ويو ۽ اهي قدرتي خزانا بہ اجنبين جي ور چڙهي ويا، تہ پارڪر جي ماڻهن جي زندگي اُهائي ڏک ۽ بک ۾ گذرندي.

– غلام رباني آگرو

پَڙهندڙ نَسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جيِ دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌَڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪـو بـہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهـڙي دعويٰ ڪري ٿـو تـہ پَـڪَ ڄاڻو تـہ اُهـو ڪُـوڙو آهـي. نـہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪـڏهن ڪـو اهـڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻـن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهـن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بـہ ٿـي سگهن ٿـا. بيـن لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Club Exclusive نـہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تـہ پَـنَ جا سڀ ڪَـم ڪـار سَـهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پـر ممڪـن آهـي تـہ ڪـي ڪـم اُجرتـي بنيـادن تـي بـہ ٿِيـن. اهـڙي حـالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَـبِئي جـي مـدد ڪَـرڻ جــي اُصــولَ هيــٺ ڏي وَٺُ ڪنــدا ۽ غيرتجــارتي -non commercial رهنـدا. پَـنَـ پـاران ڪتـابن ڪـي ڊِجيِـٽـائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪـو بـہ مـالي فائـدو يا نفعو حاصل ڪـرڻ جي ڪوشش نہ ڪـئي ويندي.

ڪتابن ڪي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ ڪان پـو ٻيـو اهـم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مـان جيڪـڏهن ڪـو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَـنَـ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَّ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڪاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻچاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

ونڻ ونڻ کي مون ياڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)